

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА**

**Факультет геології, географії, рекреації і туризму
Кафедра фізичної географії та картографії**

До захисту допустити
В.о.зав. кафедри _____ доцент Юлія ПРАСУЛ
« ____ » _____ 2023 р.

**ЕКОЛОГІЧНИЙ ТУРИЗМ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ УКРАЇНИ:
РЕСУРСИ, РОЗВИТОК, ПЕРСПЕКТИВИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

Виконала: студентка 4 курсу, д.ф.н.
групи ГР-41
Спеціальність: 106 Географія
Освітня програма: Географія рекреації та
туризму
Мезенцева Олена Андріївна
Науковий керівник:
проф. **Куліш Сергій Миколайович**

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою

Голова ЕК Павло ШУКАНОВ

Секретар ЕК Євгенія ТЕЛЕБЕНЬОВА
« ____ » _____ 2023 р.

Харків - 2023

ЗМІСТ

	стор.
ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЕКОЛОГІЧНИЙ ТУРИЗМ: СУТНІСТЬ І ДОСВІД.....	6
1.1. Екологічний туризм в контексті збалансованого розвитку.....	6
1.2. Класифікація екологічного туризму.....	13
1.3. Ресурсна база екологічного туризму.....	18
1.4. Досвід і перспективи розвитку екологічного туризму у світі...	23
РОЗДІЛ 2. РЕСУРСИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ В АСПЕКТІ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ.....	30
2.1. Особливості географічного положення та економіки Закарпатської області.....	30
2.2. Природне середовище Закарпатської області як умова розвитку екологічного туризму	33
2.3. Природно-заповідні території Закарпатської області як базовий ресурс.....	36
2.4. Історико-культурні ресурси розвитку екологічного туризму...	39
2.5. Інфраструктурне забезпечення розвитку екологічного туризму.....	41
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	44
3.1. Сучасний стан розвитку екологічного туризму в Україні.....	44
3.2. Доступність природо-заповідних територій Закарпатської області для екологічного туризму.....	46
3.3. Проблеми та перспективи розвитку екологічного туризму в Закарпатській області.....	52
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	59

ВСТУП

Актуальність теми. Кінець ХХ століття ознаменувався прийняттям концепції стійкого (сталого, збалансованого) розвитку суспільства, яка впровадила ідеї такого стилю життя, де ефективне і раціональне використання ресурсного потенціалу нарівні з оптимальним розвитком громади є пріоритетами розвитку з погляду на збереження надбання для прийдешніх поколінь. Це відобразилося на всіх сферах життя. Туризм не став виключенням. У туристичній діяльності зростає роль екологічної свідомості і відповідальності. Усе більше туристів з року в рік, особливо молоді віком від 16 до 24 років (за даними дослідження, проведеного компанією Booking.com у 2021 році, цей показник становить 60 %) намагаються зменшити вплив на довкілля під час відпочинку на природі і охоче обирають екотуристичні подорожі. Одним із напрямків розвитку туризму, який би охоплював названі пріоритетні лінії розвитку території, став екологічний туризм, який має на меті дбайливе ставлення до природи, підвищення екологічної освіченості туристів, збереження існуючих культурних традицій, розвиток громади з урахуванням інтересів місцевого населення, який здійснюється переважно на територіях природно-заповідного фонду. Екологічний туризм надає можливості цілісного бачення і єднання природної складової, культурної складової і людини як носія рекреаційних потреб.

Критерії розвитку екологічного туризму знайшли відображення у багатьох міжнародних документах, зокрема у Порядку Денному на ХХІ століття у сфері подорожей і та індустрії туризму [59], Хартії зі сталого туризму [58], Міжнародній програмі зі сталого розвитку туризму, Глобальному етичному кодексі туризму [9], Берлінській декларації з біологічного різноманіття і стійкого туризму, Квебекській декларації з екотуризму тощо, що каже про зростаючу вагомість цього напрямку. Стратегія розвитку туризму та курортів України на період до 2026 р. [35] визначила екологічний туризм серед пріоритетних аспектів розвитку туристичної галузі.

Звертаючи увагу на все більше зростання попиту на екологічний туризм у світі, можна зробити висновок, що український ринок потребує в розробці нових туристичних продуктів даного виду. Оскільки в нашій країні сформувалось гарне підґрунтя для існування екологічного туризму, то дослідження цієї теми є актуальним для його розвитку та подальшого поширення. Незважаючи на актуальність у світі і переваги екологічного туризму серед інших природоорієнтованих видів туристичної діяльності, цей вид туризму серед потенційних відпочивальників і туристів України не є популярним, недостатньо в теорії і на практиці реалізовані екотуристичні продукти належної якості, іноді під екологічним туризмом пропонують просто природоорієнтовані туристичні маршрути, які мають виключно споживацькі налаштування щодо природного та історико-культурного довкілля, і на державному рівні слабо відчувається підтримка цього туристичного сектору. Саме ці проблеми обумовлюють **актуальність тематики дослідження.**

Метою роботи є аналіз передумов розвитку екологічного туризму в Закарпатській області та визначення перспектив його розвитку.

Серед завдань даної роботи постають такі:

1. вивчити поняттєво-термінологічний апарат дослідження;
2. проаналізувати теоретичний матеріал щодо стану і розвитку екологічного туризму в Україні та світі;
3. дослідити ресурсний потенціал розвитку екологічного туризму в Закарпатській області;
4. встановити переваги та проблеми розвитку екологічного туризму в Закарпатській області за SWOT-аналізом.
5. виявити перспективи та шляхи популяризації розвитку екологічного туризму в Закарпатській області.

Об'єктом дослідження є Закарпатська область як територія з потужним природоохоронною та екологічною мережею, що здатна розвивати якісно та ефективно екологічний туризм.

Предметом дослідження виступають передумови розвитку екологічного туризму в Закарпатській області України, зокрема природні туристичні ресурси, об'єкти екологічної мережі та природно-заповідного фонду, суспільно-історичні ресурси розвитку екологічного туризму, об'єкти спеціально орієнтованої туристичної інфраструктури.

Методи дослідження: аналіз і порівняння під час вивчення поняттєво-термінологічного апарату щодо сутності і класифікації екологічного туризму; історичний – під час дослідження історії екологічного туризму на світовому ринку туристичних послуг на у межах регіону дослідження, формально-логічний метод використовувався під час моделювання сучасного стану та перспектив розвитку екологічного туризму в Закарпатській області, картографічний, графічний і табличний – під час оформлення роботи для підвищення наочності результатів роботи.

Теоретико-методологічними передумовами дослідження виступили нормативні документи, наукові праці В. І. Вишневського, О. Ю. Дмитрука, О. О. Любіцевої, Т. Ф. Панченко, М. В. Севрюкової та інших дослідників-географів, туризмознавців, економістів, правознавців. Питання залучення об'єктів природно-заповідного фонду в екологічний туризм на регіональному та національному рівнях розкривали Г. І. Архіпова, О. А. Воробйова, В. І. Гетьман, О. Кобелька, Я. Б. Олійник, Л. Теодорович, С. М. Ярова.

Структура роботи складається зі вступу, 3 розділів, висновків та списку використаних джерел (64 найменування). Загальний обсяг – 65 сторінок, містить 19 ілюстрацій, 7 таблиць.

РОЗДІЛ 1. ЕКОЛОГІЧНИЙ ТУРИЗМ: СУТНІСТЬ І ДОСВІД

1.1. Екологічний туризм в контексті збалансованого розвитку

Термін «екологічний туризм» або «екотуризм» є перекладом з англійської термінів «Ecological Tourism» та «Ecotourism». Екологічний туризм сьогодні визнаний комплексним напрямом, що враховує одночасно інтереси туризму, охорони природи та національної етнічної культури, збалансованого розвитку місцевої економіки. Як у економічному, так і у виховному, і пізнавальному відношенні його роль є доволі істотною.

Існує чимало тлумачень термінів «екотуризм», «екологічний туризм» і кожне з них конкретизує певні його характерні риси. У сукупності проаналізовані тлумачення досить повно описують різноманітність видів туристичної (включаючи інші, супутні, види) діяльності у цій галузі. Узагальнюючи досвід розвитку екологічного туризму, можна відзначити, що до нього включають усі види туризму, які спрямовані на забезпечення потреб рекреантів у перебуванні на природі одночасно зі збереженням природи для наступних поколінь та з огляду на інтереси місцевого населення.

Таким чином, у цю галузь увійдуть нетехнотизовані заняття, як пішохідні прогулянки, активний, екстремальний, культурно-пізнавальний та інші види туризму, різноманітні види рекреаційної діяльності, спрямовані на спілкування з природою без шкоди для неї. Урахування інтересів місцевих жителів робить цей вид туризму регіонально значущим, соціально та культурно відповідальним.

У 1980-х роках еколог Ектор Цебалос-Ласкурейн (Мексика) на одній із міжнародних конференцій обґрунтував термін «екотуризм» [41]. Згодом цю ідею підтримали вчені багатьох країн. У першій редакції термін відображав ідею гармонійної взаємодії між рекреацією та екологією. Існує у науковій літературі й інша точка зору щодо виникнення терміну. Її пов'язують з ім'ям Т. Міллера (1978 р.). Він використав слово «екотуризм» для позначення одного зі сценарію збалансованого розвитку туризму, що базується на

раціональному (збалансованому) використанні природних факторів [45]. Міжнародна туристична організація UNWTO вважає, що екологічний туризм активно розвивається вже понад 20 років. За будь-якою версією активно заговорили про концепцію екологічного туризму наприкінці ХХ ст.

Розглянемо різноманітність термінів «екологічний туризм» (дод. А, табл. 1). Аналіз визначень терміну «екологічний туризм» показав, що переважно вчені звертають увагу на мету чи напрямки спрямування розвитку екологічного туризму і, відповідно, реалізацію збалансованого розвитку території різними шляхами – відсутність чи хоча б мінімізація негативних впливів на природу та культурне середовище, збільшення економічного прибутку, що використовується на охорону природи або екологічної освіти.

Незважаючи на майже 40-річну історію розвитку екологічного туризму, загальноприйнятого визначення нині немає. За результатами аналізу підходів до формування термінологічного апарату дослідження прийшли до висновку, що можна всі підходи поділити на чотири групи.

1. Одні вчені схиляються до думки, що це подорожі до диких куточків природи [7].

2. Друга когорта вчених вважає, що екологічний туризм розвивається суто на територіях природно-заповідного фонду (ПЗФ) чи резерватів [28].

3. Інші – що це дії під час відпочинку, орієнтовані на підтримку екологічного балансу природної складової довкілля, можуть здійснюватися як на територіях ПЗФ, так і на відносно незайманих природних осередках [16]. Хоча участь відпочивальників в екологічних заходах заперечується окремими науковцями як і сам екологічний туризм. Вони пропонують це відносити до екологічності в туризмі [24].

4. І нарешті, ще одна група науковців, обов'язково включає до змісту екологічного туризму і знайомство з самобутньою культурою місцевого населення [10].

Хоча, на жаль, і наразі можна зустріти у наукових публікаціях ототожнення і деяку спорідненість між термінами екологічний туризм,

зелений туризм, сільський туризм [17]. Також існує думка про те, що екологічний туризм – це не певний відокремлений вид туризму, а данина моді на екологічність, тому багато видів туризму за умови дотримання принципів екологізації та екологічності може вважатися екологічним [2; 20].

Більшість вчених нерозривно пов'язують розвиток екологічного туризму з функціонуванням природоохоронних територій.

З урахуванням властивостей екологічного туризму, на які вказують вчені у своїх визначеннях, можна виділити з них чотири основні, а саме, що екологічний туризм орієнтується на:

- залучення незайманої природи та природних ресурсів, що знаходяться на ній;
- екологоорієнтоване виховання, еколого-природничу освіту та зростання рівня екологоспрямованої свідомості;
- відсутність завданих збитків місцевому природному та соціально-культурному середовищу;
- забезпечення збалансованого розвитку району.

Таким чином, під екологічним туризмом розуміємо свідомий відпочинок, проходження маршрутів з використанням екологічних засобів пересування (пішки, велосипед, лижі, байдарки) на природно-привабливих територіях, малозмінених діяльністю людини, де збереглися елементи традиційного стилю життя місцевого населення, що лімітовані їх рекреаційною ємністю та потребами збереження, у супроводі гідів-природознавців.

За результатами дослідження О. В. Міщенко [24] до розвитку екологічний туризм спонукали такі чинники як соціальні, економічні, екологічні, культурні цілі, а сам екологічний туризм базується на соціальних, екологічних, правових, управлінських принципах (рис. 1.1).

За результатами аналізу літературних джерел [10; 14] можна виділити череду відмінних рис, особливостей розвитку, ознак екологічного туризму:



Рис. 1.1. Складники сутності екологічного туризму (О. В. Міщенко, 2010) [24]

- основним ресурсом і, відповідно, основною цінністю розвитку туризму є добре збережені природні ландшафти, окремі заповідні території та пам'ятки природи, довкілля загалом;

- наукове і пізнавальне освоєння природного (зокрема, біотичного, ландшафтного і пейзажного) та гуманістичного ресурсного різноманіття територій; відповідно, основною метою подорожі є екологічна освіта, пізнання місцевості (природи, культури місцевого населення);

- збалансоване співіснування людини, довкілля, туристичної індустрії, яке відомий вчений-географ В. Б. Сочава назвав «співтворчістю людини та природи»; зразком гармонійного поєднання людини та природи, проявляється яскраво у садово-парковому мистецтві;

- соціальна сумісність із місцевою мораллю та традиціями місцевого населення;

- спрямованість прибутку від еколо-туристичної діяльності на захист довкілля, самобутності місцевого населення, екологічне просвітництво;

- участь туристів у заходах щодо збереження ресурсів незайманої природи;
- бажання організаторів туризму та туристів сприяти збереженню довкілля, сприятливого для розвитку туризму та, відповідно, отриманню прибутку, охороні природи та соціально-культурних пам'яток, підвищити економічний розвиток регіону, соціальну свідомість суспільства;
- ліквідація (в ідеалі) чи зведення до мінімуму (як реальність) негативних наслідків туристичної діяльності, відображені в екологічному чи соціально-культурному аспектах, на природне середовище та його компоненти, соціокультурне середовище;
- контроль кількості туристів та їх поведінки, що обумовлено мінімізацією їх впливу на природу;
- гарантування збереження місцевого природного, соціально-культурного та етнографічного розмаїття, тобто гарантування збалансованого розвитку територій;
- заохочення пріоритету інтересів місцевих жителів під час туристичного освоєння території;
- згладжування протистояння інтересів різних галузей господарства, що розвиваються на цій території.

Наведені вище ознаки розкривають різноманітність видів екотуристичної діяльності та виправдовують, таким чином, усі існуючі тлумачення цього терміну. Узагальнюючи ці ознаки можна виділити три основні складові екологічного туризму (рис. 1.2).

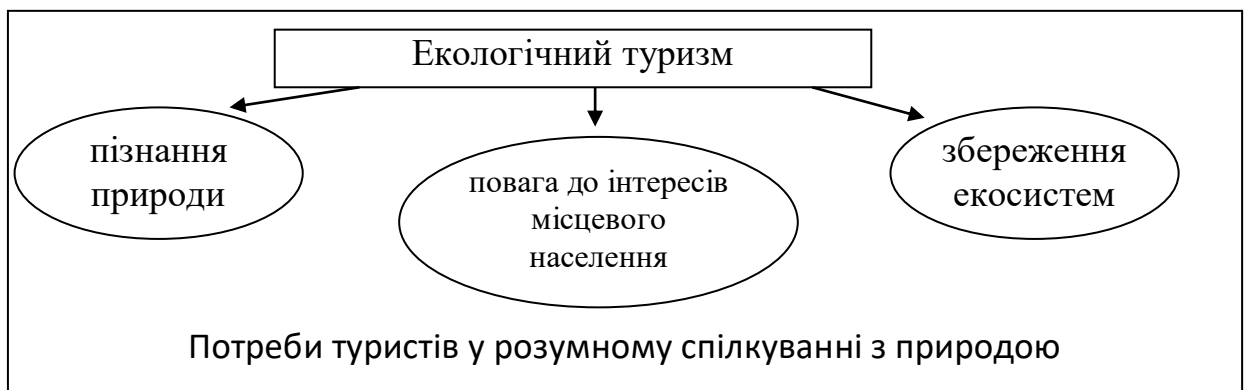


Рис. 1.2. Основні постулати екологічного туризму

Пізнання природи забезпечує збагачення туристів новими знаннями та навичками; збереження екосистем є передумовою для подальшого тривалого розвитку туризму на певній території та передбачає відповідальну перед природою поведінку туристів, участь в екологічних акціях як туристів, так і туроператорів; повага інтересів місцевих жителів закликає до підтримки місцевих звичаїв та забезпечує розвиток конкретної території. Якщо відсутня хоча б одна складова, то йтиметься про розвиток не екологічного туризму, а, наприклад, природоорієнтованого.

У науковій літературі протягом 30 років обговорюється питання, пов'язане із термінологією в цій галузі. Так, поруч із поняттям екологічний туризм існують близькі до нього поняття, як, наприклад, сільський туризм, м'який туризм, зелений туризм, природний туризм. Розглянемо, як співвідносяться вони між собою.

Найбільш поширений термін для позначення подорожей у незайману природу – природний (природничий) туризм, але він не несе в собі екологічне просвітництво та пріоритетність розвитку території подорожування. Природничий туризм (англ. «nature tourism», «nature-based» або «nature-oriented tourism») включає будь-які види туризму, що використовують природні ресурси в їх відносно неантропогенному стані, включаючи ландшафти та їх компоненти.

Наприклад, у німецькомовних країнах термін «екологічний» застосовують досить рідко, а позначення видів туризму взагалі не використовуються. Там говорять про розвиток м'якого туризму («Sifter Tourismus»), який протиставлений жорсткому туризму, основною метою розвитку якого є отримання прибутку, незалежно від стану та впливу на довкілля та благополуччя місцевого населення, або про розвиток соціально відповідального туризму [14]. Дуже часто м'який туризм ототожнюють із активними, спартанськими видами туризму.

Зелений туризм, який часто прирівнюють до сільського, особливо популярний у США та західноєвропейських країнах. Основною метою є

відпочинок у сільській місцевості, що перебуває в гармонії з природою, при цьому досить багато уваги приділяється застосуванню в господарстві екологічно чистих, природних методів та технологій.

У XXI ст. найбільш широко існує уявлення про екологічний туризм як стійкий, збалансований вид туризму, найбільш сприятливий для розвитку будь-якої території. UNWTO та WTTC визначили стійкий туризм (у тому числі й екологічний, що найбільш відповідає його умовам) як такий, що задовольняє на рівних умовах як потреби туристів, що знайомляться з об'єктами туризму, так і потреби місцевого населення у збереженні території. Крім цього, він передбачає й оптимізацію розвитку території. Ресурси, на основі яких розвивається екологічний туризм, залучаються таким чином, щоб максимально можливо задовольнити соціально-економічні потреби туристичної галузі, але при цьому зберегти культурну унікальність, територіальну унікальність, багатство біологічних видів та різнобарвність природних систем туристичної дестинації.

Ще одним важливим теоретичним аспектом є визначення функцій екологічного туризму (рис. 1.3).

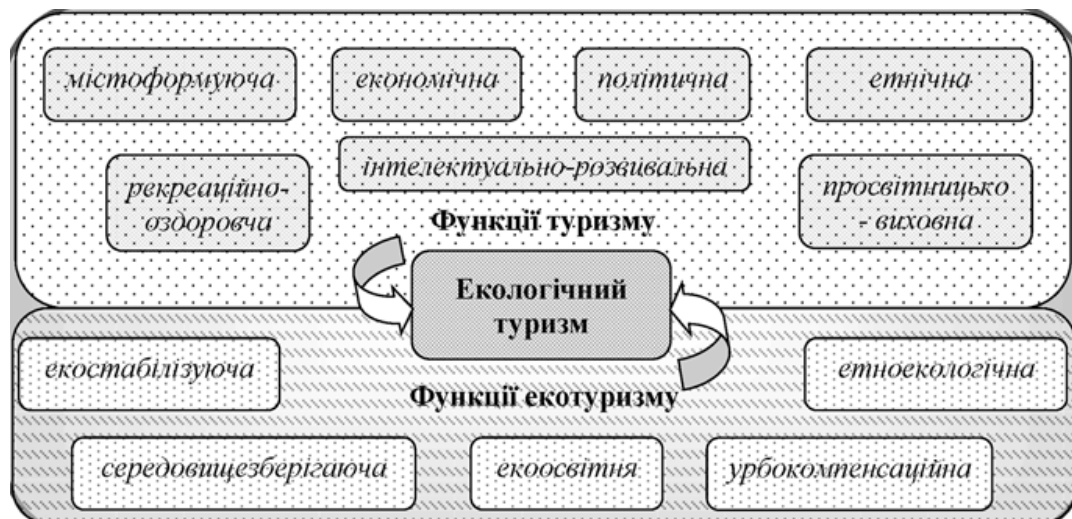


Рис. 1.3. Функції екологічного туризму [29]

Переважно науковці сходяться на таких класичних функціях, як відновлення психоемоційних сил людини, раціональне проведення вільного часу, просвітницька, виховна, економічна, та на таких специфічних функціях як природозберігальна, екологічна, гуманістична.

1.2. Класифікація екологічного туризму

У науковій монографічній та періодичній літературі питанню класифікації туризму приділяється значна увага. Існує безліч публікацій, що розкривають різноманітність видів туристичної діяльності у ракурсі класифікації певного виду туризму. Для екологічного туризму, як із наймолодших напрямів розвитку туристичної галузі, немає ще чітко розробленої класифікації, але є передумови таких розробок.

Розглянемо різноманітність видів екологічного туризму, виходячи з мотивів і мети подорожі (від відпочинку до наукових експедицій), тривалості подорожі (від 1 дня і більше), кількісного та якісного складу групи (від учнів до наукових співробітників), територіальних особливостей (від природних заповідних територій до етнографічних традицій населення), інших ознак класифікації екологічного туризму (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Підходи до класифікації екологічного туризму та відповідних видів подорожі (за даними [8; 23; 26; 38])

<i>критерії класифікації</i>	<i>види туризму та маршрутів</i>
мета подорожі	- пізнавальний; - науковий; - пригодницький; - рекреаційний; - лікувальний
особливості режиму територій, що відвідуються	- у заповідні місця; - у місця, які не мають офіційного статусу природо заповідних територій
способи пересування	- активні (пішки, на лижах, велосипедах, байдарках); - з використанням в'ючних тварин (коней, собак) чи пересування в упряжі
професійний склад групи	- учні, викладачі; - вчені і дослідники; - зацікавлені туристи; - випадкові туристи
фізична підготовка та обмеження за станом здоров'я	- з вимогами гарної фізичної підготовки, спеціальної фізичної підготовки учасників; - без вимог спеціальних фізичних та технічних умінь та навичок; - осіб, що мають певні фізичні обмеження

продовження табл. 1.1

віковий склад групи	- шкільного віку; - молоді; - дорослих; - осіб третього віку
тип місцевості	- спелеологічні; - водні; - горні; - рівнинні
тематика маршрутів	- природоорієнтовані (зоологічні, ботанічні, геологічні, ландшафтні, ін.); - етноорієнтовані (еколого-археологічні, еколого-культурні, ін.)
тривалість маршрутів	- одноденні; - короткочасні; - тривалі

Виходячи з мети подорожі виділяють пізнавальний, науковий, біотуризм, пригодницький, рекреаційний види екологічного туризму за умови свідомого невтручання в біоценози, поваги до місцевої культури та населення, наповнення бюджетів фондів з охорони природи [38]. Але найчастіше в класифікації різновидів екологічного туризму вони зводяться до трьох основних: науковий, пізнавальний, рекреаційний [26].

Пізнавальний екологічний туризм – це екотуристичні тури в природу з метою пізнання довкілля. Цей вид екологічного туризму є найпоширенішим та класичним проявом цього виду туризму і на майбутнє повинен мати пріоритет у розвитку. Серед різновидів пізнавального екологічного туризму можна виділити тури-спостереження за птахами, метеликами, китами, дельфінами, а також ботанічні, археологічні, етнографічні екскурсії, маршрути для любителів відео- та фотозйомки (так званий кіно- чи фототуризм), інші екологічні маршрути з метою пізнання довкілля. Завдяки пізнавальному екологічному туризму серед туристів та відпочивальників буде збільшуватись частка освічених людей, активізуючи тим самим популяризацію серед населення екологічних та етнографічних знань.

Науковий екологічний туризм – це подорожі осіб, як правило, науковців, студентів, викладачів, основною метою яких є пізнання та вивчення певних компонентів природи та їх взаємодії з довкіллям. Цей вид туризму для

природно-заповідних територій є найкращим і найпростішим в організації, бо мінімізує свідомий вплив на природу і вимагає спеціальної інфраструктури. Наразі він охоплює дуже незначну частку у загальному потоці екотуристів. І в перспективі ця ситуація буде аналогічною. Експедиції вчених, польові навчальні практики учнівської молоді, інші подорожі, складовою яких є збирання наукової інформації про територію, наприклад, волонтерська діяльність з обрахунку тварин, яку науковці відносять до екологічного наукового туризму [8; 26], з чим ми не погоджуємося, адже переважно це є звичайною роботою за фахом, тільки в природних умовах, безпосередньо на місцевості. Цей вид туризму надалі сприятиме встановленню наукових та екопросвітницьких зв'язків між країнами зі значним екотуристичним ресурсним потенціалом, започаткує міжнародні проекти екотуристичної тематики. Науковий туризм вважається адміністраціями багатьох природозаповідних територій найбільш адекватним для розвитку природоохоронної території (як найбільш простий в організації і найбільш щадний до природи) та міжнародного співробітництва.

Як різновид екологічного туризму іноді виділяють біотуризм – подорожі в незайману природу, метою яких можуть бути будь-які об'єкти природи [23]. Саме цей напрямок вчені вважають найбільш безпечним видом природокористування. Фактично цей різновид туризму є одним із підвидів пізнавального, бо екскурсії такого типу проводяться або в межах освітнього процесу або самостійного ознайомлення. При цьому маршрути у межах освітнього процесу пов'язані з цілеспрямованим тематичним отриманням пізнавальної інформації про елементи екосистеми, як правило, від компетентного фахівця, а самостійне ознайомлення охоплює непрофесійне спостереження за життям природи, що іноді супроводжується науковою розповіддю екскурсовода.

Іноді в екологічному туризмі як один з видів виділяють пригодницький екологічний туризм, який охоплює природоорієнтовані туристичні маршрути у віддалені та важкодоступні куточки природи, маршрути, що передбачають

активні способи пересування (пішохідні, велосипедні, водні, лижні, кінні, на верблюдах, упряжі, ін.), альпінізм, скелелазіння, дайвінг та інші види активного відпочинку чи спорту на природі [8].

Основною метою екологічного туризму рекреаційного спрямування визначають відпочинок на природі, хоча не виключені і пізнавальні цілі. При цьому основною умовою його розвитку є вимога до збалансованого розвитку території. Якщо відпочинок передбачає і лікування природними факторами, наприклад, гірським, степовим чи печерним повітрям, то мова йде про розвиток лікувального екологічного туризму, а не санаторно-курортного.

Подорожі до природних заповідників та резервацій є найпопулярнішими серед екологічних турів. Висока атрактивність, унікальність та подекуди екзотичність природних об'єктів у межах заповідних територій, приваблює значну кількість туристів. Зазначимо, що абсолютна більшість туристів, які подорожують до країн Південної Америки, однією з цілей подорожі мають відвідування національних парків та природоохоронних територій інших категорій. Цей вид екологічного туризму найбільше розвинений в Австралії. Хоча, на думку, виділення окремо цього виду екологічних подорожей у цій класифікації нераціонально, бо мета подорожі не відображається місцем перебування туристів, а заповідні території виступають лише об'єктом задоволення певних (пізнавальних, пригодницьких, наукових, ін.) цілей подорожі. Таким чином, подорожі, основною метою яких є відвідування не просто куточків природи, а природних резерватів, відноситимемо до критерію особливостей режиму відвідуваних територій. Іншим видом туризму в цій класифікаційній групі є подорожі до куточків незайманої природи, які не мають офіційного статусу природоохоронних територій. Такі території не мають статусу, що обмежує перебування на території, та є більш доступними для відвідування. Під час проведення таких маршрутів надається можливість вільного пересування без суворого супроводу екскурсовода. Послуги екскурсовода також є не обов'язковим атрибутом цих подорожей на відміну від відвідування заповідних територій. Туристи можуть бути

забезпечені комфортнішими умовами проживання та харчування, розвиненою інфраструктурою обслуговування тощо.

За способом пересування класифікація екологічного туризму менш різноманітна, ніж класифікація туризму загалом, бо використовують лише екологічно чисті засоби пересування, що завдають мінімальної шкоди довкіллю. Насамперед слід відзначити активні (спортивно-туристичні) засоби пересування – пішохідний, на лижах, на велосипедах, байдарками, з використанням гужових тварин (верблюдів, коней), пересування в упряжі (собачій, оленячій). Використання автомобілів, автобусів, мотоциклів та інших моторних транспортних засобів – не розглядається. Окремі науковці [4] відносять ці види подорожі до рекреаційного екологічного туризму, що в корні не відповідає теоретичним засадам розробки класифікації з точки зору відповідності класифікаційних ознак та видів, що за ними виділяють.

Класифікація екологічного туризму за ще однією загальною ознакою – тривалістю – також матиме свої особливості, бо тривале перебування на заповідних територіях є небажаним. Як правило, найбільш популярними є одноденні та нетривалі тури.

За кількісним складом та за напрямком особливих відмінностей немає.

Враховуючи особливості об'єкта споглядання, туристичний оператор визначає форму подорожі та формує певну програму екологічного маршруту. Таким чином, можна виділити:

- зоологічні (вимагають підвищеної уваги щодо вибору об'єкту спостереження), ботанічні, геологічні, ландшафтні;
- еколого-археологічні, еколого-культурні;
- спелеологічні, водні, гірські, рівнинні маршрути.

З огляду на склад туристської групи, можна назвати кілька класифікаційних наборів за різними ознаками. Враховуючи вік туристів, можна виділити групи дитячі, молоді, дорослих та осіб похилого віку [33]. Особливо популярні екологічні маршрути у школярів та студентів, скоріше

не через підвищену зацікавленість усім навколо (хоча це теж є), а необхідністю виконати певні вимоги навчальної програми.

Враховуючи фізичну підготовку та обмеження за станом здоров'я, можна виділити екологічні тури для учасників, які мають гарну фізичну та спеціальну технічну підготовку (цього вимагають тури у високогірні райони, в печери, певні водні подорожі), тури, що не вимагають спеціальних фізичних та технічних умінь (переважно), тури для осіб, які мають певні фізичні обмеження – інвалідів (популярні у країнах із розвиненим екологічним туризмом).

Враховуючи професійну зацікавленість відвідування малозміненої природи, виділяємо групи учнів шкіл, студентів, викладачів, науковців та дослідників, зацікавлених туристів та випадкових туристів. Для першої та шостої груп туристів достатньо супроводу зазвичай підготовленого екскурсовода, відвідування екологічних стежок та природознавчого музею. Друга, третя та п'ята групи висувають вимоги до більш підготовленого екскурсовода з глибокими знаннями природи та екології. Вчені та дослідники, як правило, мають ширшу необхідність пізнання природи, вимагають супроводу місцевого наукового працівника. У будь-якому разі екотурист повинен відповідати певним вимогам.

При розгляді екологічного туризму слід відзначити ще одну особливість екотуристичних маршрутів, яку доречно винести до класифікації цього виду туризму та його тематичних маршрутів – за розробником подорожей. Як правило, екологічні туристичні продукти розробляють не туристичні оператори, а безпосередньо природоохоронні організації самостійно або разом з екопросвітницькими організаціями [29].

1.3. Ресурсна база екологічного туризму

До екотуристичного потенціалу території відносять природні і антропогенні об'єкти і явища, які доцільно використовувати для розробки, створення і впровадження екологічного туристичного продукту, зокрема

екскурсії екологічними стежками, екоорієнтованих туристських маршрутів та турів, екоорієнтованого відпочинку тощо [3].

Основними об'єктами екотуризму є відносно недоторкані природні комплекси, зокрема природні заповідні території, окремі їх компоненти (наприклад, окремі представники видового розмаїття тварин та рослин). Окрім цього, об'єктами екологічного туризму можуть виступати культурні ландшафти як комплексні утворення, місцеві культурні, етнографічні, історичні пам'ятки,.

Аналіз сучасного розвитку екологічного туризму показав, що найчастіше як об'єкти екотуризму, залучають заповідні території, які визначені як найбільш цінні у природному чи культурному аспектах. До природних заповідних територій відносять унікальні й типові природні ландшафти, що добре збереглися. Цінні об'єкти у культурному аспекті мають виняткову цінність етнографічного, історичного, мистецького чи художнього спрямування. Усі вони повністю або обмежено можуть бути використані в екотуристичній діяльності. Найбільш доцільно залучати культурні заповідні об'єкти. Природні заповідні території відповідно до свого статусу і рангу мають різні обмеження щодо використання у галузях, крім природоохоронної. Еколого-просвітницька, рекреаційна, оздоровча діяльність визначені у законодавстві України для біосферних заповідників, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, пам'яток садово-паркового мистецтва, ботсадів, зоопарків, дендрологічних парків та садів. Серед об'єктів, найбільш придатних для залучення в екотуристичну діяльність, зазначимо НПП, БЗ, РЛП як території з найбільш цінними та атрактивними ландшафтами. Також у Законі України «Про природно-заповідний фонд України» (1992 р.) [31] як один з основних принципів державної політики закладене їх можливе використання з оздоровчою і рекреаційною метою, але обов'язково з дотриманням природоохоронного режиму цих територій (рис. 1.4).

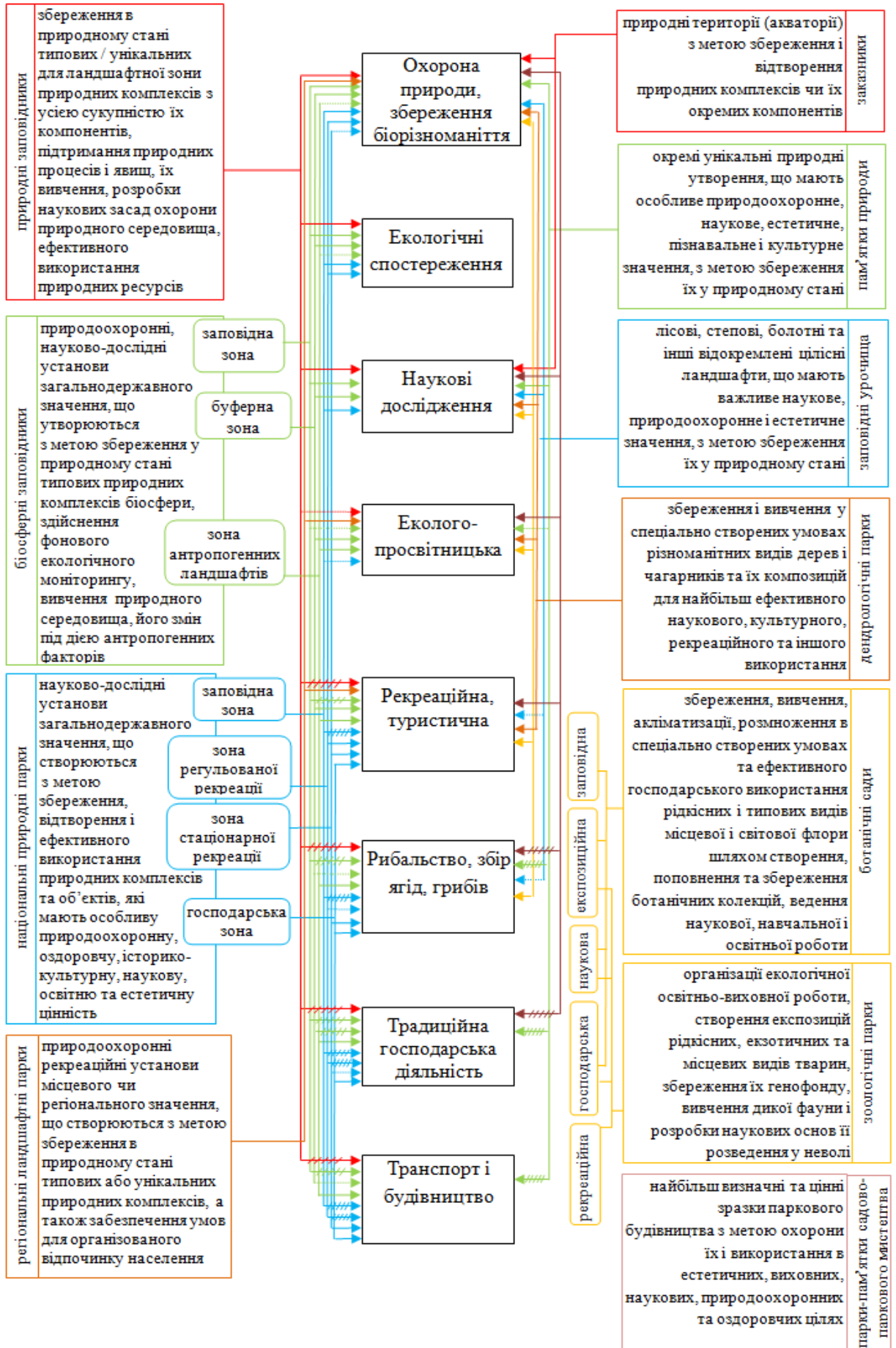


Рис. 1.4. Функції територій та об'єктів ПЗФ (укладено автором за [31])

Таким чином, найважливішими критеріями щодо можливості залучення того чи іншого об'єкта ПЗФ в екотуристичну діяльність є цілі створення та режим охорони.

Розглянемо окремі найбільш значимі види територій та можливості їх залучення у розвиток екологічного туризму, їх функції та потенціал.

Так, природні заповідники не передбачають організацію екотуристичних маршрутів і навіть екотуристичних стежок. Еколого-просвітницька діяльність природних заповідників не закріплена у фаховому законодавстві України. Тому, при розгляді екотуристичного потенціалу, на наш погляд недоречно включати ці об'єкти до нього.

Біосферні заповідники (БЗ) є чудовим ресурсом для організації екотуристичної діяльності, що закріплено на міжнародному рівні. Серед вагомих спрямувань діяльності БЗ виділяють екологічну освіту та виховання, використання території з рекреаційною та туристичною метою, сприяння сталому соціально-економічному розвитку території, що є однією з умов розвитку саме екотуризму. Але слід зазначити, що для використання з екотуристичною метою придатна не вся зона. Абсолютна заповідна зона – ядро заповідника – мають абсолютні заборони на будь-які види діяльності, крім наукової. Доступними вважаються зони антропогенних ландшафтів та буферні, у межах яких можуть бути виділені зони тимчасової чи постійної рекреації, тобто території, які залучені тільки для прокладання маршрутів чи стежок, та зони, які дозволяють розмістити наметові містечка, розкласти вогнища, організовувати масові екотуристичні заходи тощо. Також доцільно на цих територіях здійснювати організацію демонстраційних ділянок сталого природокористування

Національні природні парки (НПП) найбільше відповідають завданням та цілям екологічного туризму як території з широкими функціями. Вони мають закріплене у фаховому законодавстві спрямування і на еколого-просвітницьку роботу. На територіях НПП можливе поєднання охорони природи та культурних об'єктів, що відображають самобутність українського

народу, організації туризму та рекреаційної діяльності, досліджень можливостей збалансованого розвитку території, проведення екопросвітницької роботи, що дозволяє зберігати та популяризувати цікаві природні ландшафтні комплекси й історико-культурні пам'ятки. Тому організація у спеціальних зонах екскурсійних екостежок, туристичних екомаршрутів, наметових таборів є доцільною і законною, тільки до всього потрібно застосовувати наукові підходи. Розмаїтість можливих видів рекреаційної і туристичної діяльності залежить від функціонального зонування НПП: у різних функціональних зонах можливі різні види діяльності.

Серед територій регіонального значення провідними об'єктами виступають регіональні ландшафтні парки (РЛП), основною місією яких нарівні з природоохоронною є просвітницька та ековиховна діяльність. Саме діяльність РЛП є найбільш помітною, коли ведемо мову про розвиток екологічного туризму.

Серед біокультурних об'єктів слід виділити ботанічні сади, зоологічні парки, пам'ятки садово-паркового мистецтва. Вони відкриті для вільного самостійного та організованого групового відвідування.

Інші об'єкти використовувати можна обмежено.

Таким чином, ми бачимо, що природні території майже всіх охоронних категорій, дійсно раціонально залучати для організації екологічного туризму. При цьому слід ураховувати, що не для кожного об'єкту ПЗФ розвиток екологічного туризму є доцільним, необхідним і рентабельним на певному етапі його розвитку. Але на жодній території ПЗФ екологічний туризм не має переходити в розряд масових видів туристичної діяльності чи у такі види, що несуть загрозу збереженню природного ландшафту.

Окрім природних об'єктів, ресурсом для розвитку екотуризму виступають об'єкти самотньої матеріально-історичної та духовної культури, які нерозривно зв'язані з довкіллям. Як правило, це етнографічні особливості території: промисли, ремесла, традиції, ін. Знайомство з

історико-культурними пам'ятками, як один із елементів програми екологічних турів, на сучасному етапі є світовою тенденцією.

Названі ресурси відносять до показників, зростання значень яких приводить до покращення потенціалу розвитку екологічного туризму. Такі ресурси називають показники-стимулятори розвитку екотуризму, тобто позитивні ознаки. Протилежно до них, виділяють показники-дестимулятори розвитку екотуризму, тобто показники, зростання значень яких призводить до погіршення умов розвитку екологічного туризму на певній території. Вони мають негативний вплив на розвиток екологічного туризму загалом та основного його ресурсу – природно-заповідного фонду – зокрема [3].

1.4. Досвід і перспективи розвитку екологічного туризму у світі

Основними характеристиками туристичного ринку є показники попиту та пропозиції на послуги. Ураховуючи панування у різних країнах різної термінології, яка позначає один і той же вид діяльності (природний, альтернативний, зелений, м'який, відповідальний, свідомий, стійкий, збалансований тощо), то при визначенні ролі і частки цього виду туризму UNWTO використовує термін «природний туризм» або «туризм, орієнтований та природні умови і ресурси» [24]. Саме до цієї групи відносять і екологічний туризм.

Розвиток екотуризму у світі походить з США, Канади, Мексики, Аргентини, де активна природоохоронна діяльність і створення національних парків пов'язувалися із задоволенням потреб людей у відпочинку, тобто природа зберігалася не від людей, а для організації пізнавального відпочинку людей. Активна рекламна кампанія, організація місць відпочинку, прокладання пішохідних прогулянкових стежок, обмеження прокладання автомобільних доріг тощо сприяло підвищенню зацікавленості національними парками, що почало приносити неабиякі прибутки [33].

Якщо розглядати світову законодавчу базу, то слід зазначити, що найбільше вона розвинена у Португалії [6], де сталість і збалансованість

визначені основними принципами туристичної політики держави. Відповідно, поняття «екологічний туризм» як такий відсутній, але принципи його розвитку простежуються у будь-якому виді туризму. Країни ЄС регулюють розвиток туризму на засадах екологічного туризму шляхом прийняття і ратифікації загальних нормативних положень, зокрема [6; 9; 58; 59]. Окремі європейські країни, наприклад Італія, активно впроваджують екологічний туризм на регіональному рівні, пропонуючи його підтримку не тільки інформаційні і законодавчу, але і фінансову. Достатньо потужна підтримка екологічного туризму є характерною і для Литви, де екологічний туризм визнаний у межах Програми розвитку туризму і ототожнюється з зеленим туризмом і включає до себе за обсягом поняття сільський туризм, пізнавальний туризм, культурний туризм. Закон України «Про туризм» виділяє серед інших видів туризму у загальному переліку і екологічний туризм, ототожнюючи його з зеленим, але жодної ознаки, вимог, принципів у законодавстві України щодо екологічного туризму не закріплено. Наразі як проєкт поширена пропозиція закону «Про сільський та сільський зелений туризм», де екологічний туризм виділений як різновид сільського туризму, що в корні не відповідає основним рисам розвитку дійсно екологічного туризму та його різновидів. Основним чинником при цьому буде виступати ставлення відпочивальника до природи і національної місцевої культури, мінімізація впливу на природу, екологічне виховання, що для сільського туризму не є факторами відокремлення. Приймаючи до уваги, що зазначений проєкт датується 2004 роком, то, мабуть, він і не буде прийнятим.

Розглядаючи центри формування екотуристичних потоків, що формують найбільший попит на екологічний туризм, виявлено, що найбільший попит та екотуристичний потік формує Північна Америка, за нею Західна Європа (переважно Німеччина та Великобританія як найбільш стабільні та великі постачальники туристів не лише в екологічному туризмі), потім Австралія з Новою Зеландією. Також вагоме значення має попит на екологічні

туристичні подорожі на внутрішніх ринках туристичних послуг (наприклад, США, Таїланд, Індонезія) [23].

Якщо вивчити екотуристичні пропозиції, то вони, як правило, включають відвідування національних природних парків, біосферних резерватів, тематичних заказників, знайомство з пам'ятками природи, з окремими видовими представниками біосвіту. Але слід зазначити, якщо туристи не дотримуються основних принципів розвитку екотуризму, зазначених у 1.1, такі подорожі відносимо до природоорієнтованого, а не екотуризму.

Екологічний туризм сформувався в окремий вид (у 1980-х рр.) як результат пошуку шляху врівноважування економічної вигоди від туристичної діяльності та екологічної безпеки туристичних територій з метою збереження природи. Існуючі оцінки частки екологічного туризму на світовому ринку різні, навіть у офіційних джерелах. Найчастіше у статистиці позначені тільки 7% (оцінки UNWTO, TES); з інших джерел показник досягає 20-60 % [17; 32]. У 1998 р. UNWTO оголосила про 20 % природоорієнтованих туристів у загальному світовому туристичному потоці [32]. Пізніше UNWTO оголосила про зміни чисельності міжнародних туристів, що подорожують з екотуристичними цілями і відвідують нацпарки, заповідники, міжнародні резервати, з 15% міжнародних прибуттів у 2010 р до 20 % у 2020 р. За світовою статистикою щорічно кількість екотуристів і доходи від них збільшуються на 10-30 % [20; 25; 32], коли щорічне зростання світового туризму загалом показує лише 4 %, що дає стале зростання екологічних туристичних прибутків (рис. 1.5).

Найбільш високі показники зростання характерні для Азіатсько-Тихоокеанського туристичного регіону. Використовуючи окремі дані, що зустрічаються у монографічній і періодичній літературі, у статистичних звітах про доходи, що отримують від розвитку екологічного туризму, можна сформувати перший десяток лідерів у цій галузі (табл. 1.2).

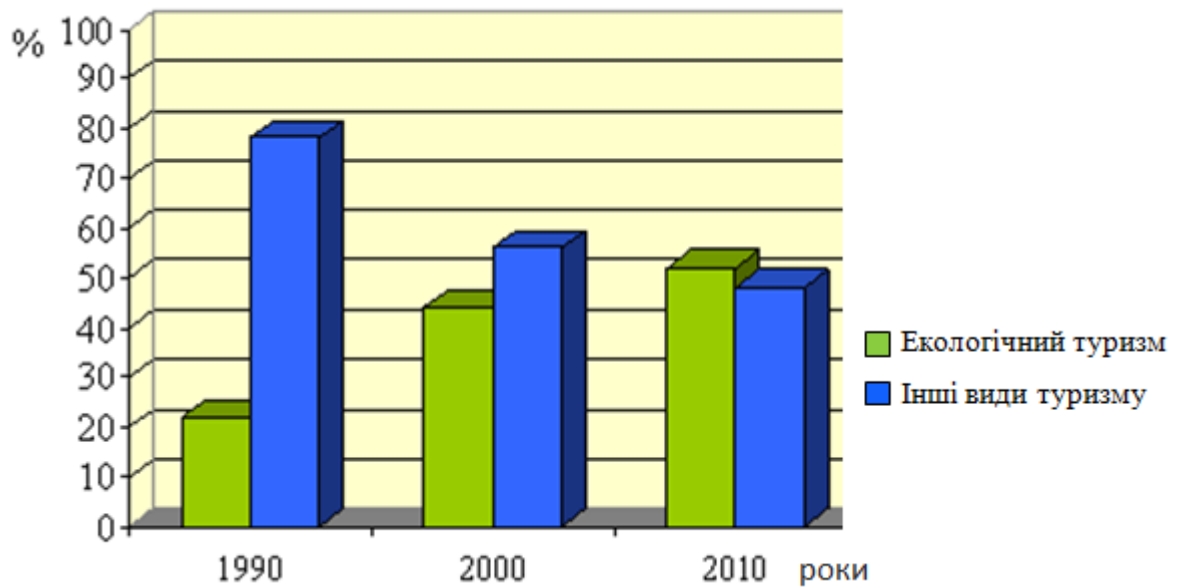


Рис. 1.5. Динаміка зростання екологічного туризму по відношенню до інших видів туризму [36]

Таблиця 1.2

Прибутки від розвитку екологічного туризму в окремих країнах
(за результатами аналізу літературних джерел)

країна	США	Австралія	Коста-Ріка	Кенія	Еквадор	Непал	Канада	Танзанія
прибутки, млрд \$	>20	3	1,14	1,4	1,18	1,55	1,7	1,06
<i>Усього по світу - 154</i>								

Широкомасштабні дослідження розвитку екотуризму у світі практично не проводились. Існують лише результати маркетингових досліджень ринку екологічного туризму окремих країн (Коста-Ріки, Беліза, Кенії). Вперше дослідження екотуристичних ринків Європи (зокрема Австрії, Великої Британії, Іспанії, Італії, Німеччини), а також серед інших – екотуристичні ринки Канади та США було проведено у 2002 р. UNWTO.

У Північній Америці та Канаді переважають природоорієнтовані види туризму. В останній екологічній подорожі становлять близько 25 % від загальних внутрішніх туристичних потоків і приносять до державного бюджету близько 2 млрд. доларів щорічно, що перевищує в 5 разів кошти, витрачені на охорону природи.

У Європейському туристичному регіоні найпопулярнішими країнами є Франція, Греція, Польща, Норвегія, Швеція, Італія.

У невеликих країнах Азії та Африки, таких як Еквадор, Кенія, Коста-Ріка, Непал, екологічний туризм приносить основні доходи в іноземній валюті і становить значну частину ВВП.

Якщо розглядати види екологічного туризму, то найшвидшими темпами розвиваються пізнавальний та пригодницький туризм.

Один із видів пізнавального екологічного туризму – бердвотчер, тобто тури зі спостереженням за птахами. За різними даними, щорічно в них як туристи задіяні 30-78 млн. осіб (за різними даними), що приносить світовому туризму дохід до 80 млрд. доларів. Північна Америка (особливо США) позитивно виділяється на загальному тлі популярності бердвотчера, який щорічно приносить понад 20 млрд. Також популярні тури зі спостереженням за китами (Аргентина, Канада, Норвегія, Південна Африка, США), в яких щорічно бере участь до 9 млн туристів із 80 країн [56].

Спробуємо визначити чинники, що вплинули на сучасну ситуацію в екологічному туризмі. США давно розвиває мережу природоохоронних територій, віддаючи перевагу національним паркам і резерватам, в яких офіційно дозволена туристична та рекреаційна діяльність. Охоронні території займають 13 % площі країни, що приносять щорічний дохід від екологічного туризму у розмірі \$ 14,2 млрд та забезпечують 300 тис. робочих місць [8]. У Канаді заповідні території становлять близько 10 %, а величезні незаселені або малозаселені території є потенційними для розвитку екологічного туризму.

Центральна та Південна Америка характеризуються найбільшим біорізноманіттям флори та фауни, значним відсотком заповідності території, доброю збереженістю незайманої природи, що пояснює переважання саме природоорієнтованих туристів та значну частку у ВВП.

У Європі за показниками заповідності території (площі та кількості заповідних природних територій) позитивно виділяються Фінляндія, Швеція, Норвегія, Італія, Великобританія.

У середньому 7% території Африки є заповідною. Позитивно виділяються за цим показником Кенія, Південна Африка.

Привабливими для екотуристів є і Азія, яка нарівні зі значною різноманітністю природи відрізняється і самобутньою етнокультурою. На даний момент центром розвитку екологічного туризму в Азії є Гімалаї, що приносить Непалу значний дохід. Китай лідирує за кількісними показниками заповідних зон лісових ландшафтів та лісопарків, з яких 6 включено ЮНЕСКО до реєстру об'єктів світової спадщини.

Відвідування національних парків під час подорожей до Австралії вже є традицією. Незважаючи на невеликий відсоток природних територій, що охороняються, в Австралії знаходиться 13 об'єктів природної спадщини ЮНЕСКО.

Враховуючи можливості та тенденції розвитку, історію та перспективи екологічного туризму виділяють дві моделі його розвитку: західноєвропейську, орієнтовану на урбанізовану, освоєну сільську територію та об'єкти ПЗФ, та класичну австралійсько-американську, орієнтовану на залучення диких та малозмінених природних територій та поєднання туристської діяльності з активними заходами щодо збереження довкілля або освітніми програмами екологічної спрямованості [24; 30]. Для України більш доречним є розвиток екологічного туризму за західноєвропейською концепцією, тобто з орієнтацією на залучення об'єктів і територій ПЗФ як туристичних ресурсів.

Беручи до уваги загальносвітове значення охорони природи та стрімке зростання розвитку екотуристичної діяльності, у 1990 р. створено Міжнародну організацію екотуризму, в якій сьогодні налічується близько 1600 професіоналів (академіків, консультантів, архітекторів, туроператорів) із понад 100 країн світу [63]. ООН оголосило 2002 рік Міжнародним роком

екологічного туризму, у цей же рік проведено Всесвітній саміт з екологічного туризму (Квебек, Канада) [10, 14].

Таким чином, екологічний туризм знаходить підтримку у різних країнах.

Але розвиток екологічного туризму має певні проблеми і обмеження, зокрема спричинені чинниками різноманітного характеру:

- нормативно-правовими: відсутність досконалої правової бази, що регулює туристську діяльність на природно-заповідних територіях. Функціонує в Україні єдиний документ, що визначає цю діяльність – постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду»;

- організаційними: багато територій ПЗФ України не спроможні наразі надавати вичерпний перелік платних послуг на належному рівні, відсутні прокладені науково обґрунтовані екологічні стежки з відповідною інфраструктурою на рівні міжнародних еталонів;

- інформаційними: відсутність детальної спеціалізованої інформаційно-картографічної бази даних про об'єкти ПЗФ та їх послуги, недостатня рекламна підтримка екологічного туризму загалом, популяризація виїзного туризму замість внутрішнього туристичного ринку;

- економічними: недостатня фінансова державна підтримка екологічного туризму на національному та локальному рівнях; незрозумілість концепції формування цінової політики на послуги екологічного туризму внаслідок початкового впровадження;

- освітянськими: відсутність у наукових працівників природно-заповідних територій навичок роботи екскурсоводами, а у залучених екскурсоводів – недостатньо знань природничо-наукового характеру, що потребує комплексної підготовки таких кадрів.

РОЗДІЛ 2. РЕСУРСИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ В АСПЕКТІ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ

У багатьох наукових публікаціях Карпатський регіон згадується як найпривабливіший та найперспективніший регіон щодо розвитку туристичної діяльності [1] та як регіон, що має найширші можливості розвитку екотуризму серед інших регіонів України завдяки розвинутій мережі природоохоронних територій високих рангів, курортним місцевостям, збереженості етнонаціональної самобутності і підприємливості населення з одночасним прагненням збереження природи. Однією з таких територій є Закарпатська область, особливості якої з метою дослідження передумов розвитку екологічного туризму, ми розглянемо.

Закарпатська область характеризується високим потенціалом для успішного розвитку екологічного туризму [26]. Але слід зазначити, що щорічне збільшення рекреаційного навантаження, зокрема з використанням автомобільного транспорту, мото- та квадроциклів, становить сучасну загрозу унікальному природному середовищу [12].

2.1. Особливості географічного положення та економіки Закарпатської області

Закарпатська область України розміщується на крайньому заході України (рис. 2.1). Сусідами з української сторони є Львівська, Івано-Франківська регіони. Сусідами з зовнішньої сторони є Польща, Угорщина, Словаччина, Румунія. Таке сусідство сприяє формуванню зовнішніх туристичних потоків, але негативно впливає на формування внутрішніх туристичних потоків. Останньому явищу є два пояснення: дорога на Закарпаття лежить через гірський Карпатський масив, водночас Львівська і у меншому ступені Івано-Франківська області відтягують на себе внутрішні туристичні потоки.

В області встановлений знак, вагомий з географічної точки зору – «Центр Європи» неподалік с. Ділове.



Рис. 2.1. Географічне положення Закарпатської області на карті України

Наявність Карпатського гірського масиву обумовлює ще одну характерну рису географічного положення Закарпатської області, яка є певною перешкодою при розгляді фізико-географічного і транспортно-географічного положення, але і є однією з визначальних привабливих рис регіону, зокрема і для розвитку екотуризму.

Закарпатська область знаходиться на перетині кількох культурних традицій, чому сприяє багата та неоднозначна історія розвитку і становлення регіону. Угорське, словацьке, польське та румунське сусідство вплинуло на міксування цих культур з українською, що відобразилося в побуті, культурних цінностях, етнографічних фестивалях тощо. Регіон характеризується високим ступенем етнографічної збереженості традицій. Це дозволяє закордонним туристам (насамперед туристичні потоки від найближчих сусідів) прискорити адаптаційний період під час подорожування Україною, а українським надавачам туристичних послуг швидше адаптуватися до ринкових умов, що панують в Європі.

Транспортно-географічне положення області, що вивчається, є вигідним і зручним, але для іноземних туристів, які подорожують Закарпаттям та Карпатами і є незручним при організації туристичних подорожей українських туристів з урахуванням того, що дістатися до Закарпаття можна

тільки подолавши Яблунецький, Вишківський, Ужоцький (наразі закритий через воєнний стан), Верецький або Воловецький перевали [12].

Розвитку відпочинку на Закарпатті сприяють і демографічні показники регіону. Так, область характеризується переважанням частки сільського населення, яка не менше 70 % [1].

Закарпатська область характеризується низьким рівнем антропогенного забруднення природного середовища. Позиціонуванню області як найбільш «екологічної» сприяє і розташування Карпат з їх лісовими масивами. Найменшим забрудненням атмосферного повітря характеризується Берегівський та Рахівський райони внаслідок віддалення від основних транспортних магістралей і підвищеного рельєфу. Найбільше забруднення атмосферного повітря зафіксовано в Ужгородському районі, який є найбільш освоєним в промисловому та економічному значенні. На цей адміністративний район Закарпатської області припадає майже 50 % сумарного забруднення атмосферного повітря [12]. Але за крайні 10 років Закарпатська область характеризується позитивною динамікою зменшення викидів забруднювальних речовин з 7,7 тис. т/рік до 3,3 тис. т/рік. А відповідно, скоротилися більше ніж в 2 рази. Основними забруднювачами була і залишається діяльність транспорту та зв'язку, на яку припадає майже 60 % сумарних викидів.

Економіка Закарпатської області представлена багатьма складовими, чільне місце серед яких займає туризм, який сприяє збільшенню валового регіонального (а потім і національного) продукту, зростанню кількості робочих місць, залученню зовнішніх та внутрішніх інвестицій у регіон, спрямованих як на безпосередньо розвиток туристичної галузі, так і соціальної інфраструктури зокрема.

У 2019 р. (до початку катастрофічних катаклізм як пандемія, викликана вірусом COVID-19, та масштабне вторгнення в Україну та запровадження по всій території правового режиму воєнного стану) туризм в Закарпатській

області забезпечив більше 6 % валового регіонального продукту, а обсяг туристичних послуг становив більше 5 млрд гривень.

Серед основних підгалузей рекреаційно-туристичної діяльності в регіоні слід назвати санаторно-курортну сферу, сільський туризм, етнографічний туризм, спортивний туризм.

2.2. Природне середовище Закарпатської області як умова розвитку екологічного туризму

Основним природним багатством Закарпатської області вважають Карпатські гори, які охоплюють майже 70 % території області [26]. Інші 30 % території займає Закарпатська низовина яка входить до складу Середньо-дунайської низовини (рис. 2.2).



Рис. 2.2. Рельєф Закарпатської області [51]

На території Закарпатської області повністю чи частково знаходяться асиметричні Верховинський, Свидовецький, Черногорський масиви та хребти Горгани. Така характеристика місцевості сприяє певному збереженню природного середовища і тому характеризується значною концентрацією об'єктів ПЗФ. Між ними знаходяться полонини, зокрема Рівна, Красна, Боржава, Свидовець, що є найбільш освоєними у туристичному відношенні.

Завдяки кліматичним особливостям (відкритість західному перенесенню повітряних мас і відносна закритість від північних холодних повітряних мас Карпатським хребтом та Татрами, від південних повітряних мас – Румунськими горами та Мараморошським гірським масивом) Закарпатську область України відносять до найбільш перспективних рекреаційних зон Європи з потенційними можливостями розвитку цілорічного (позасезонного) обслуговування туристів [1]. Літо не дуже спекотне, м'яка зима, тепла осінь (рис. 2.3) дозволяють організовувати екотуристичні маршрути різної спрямованості майже цілий рік. Відкритості для європейських туристичних потоків сприяє і фізико-географічне положення, зокрема рівнинна Закарпатська низовина, обернена у бік кордонів України, і фінансова доступність для мешканців Єврозони.

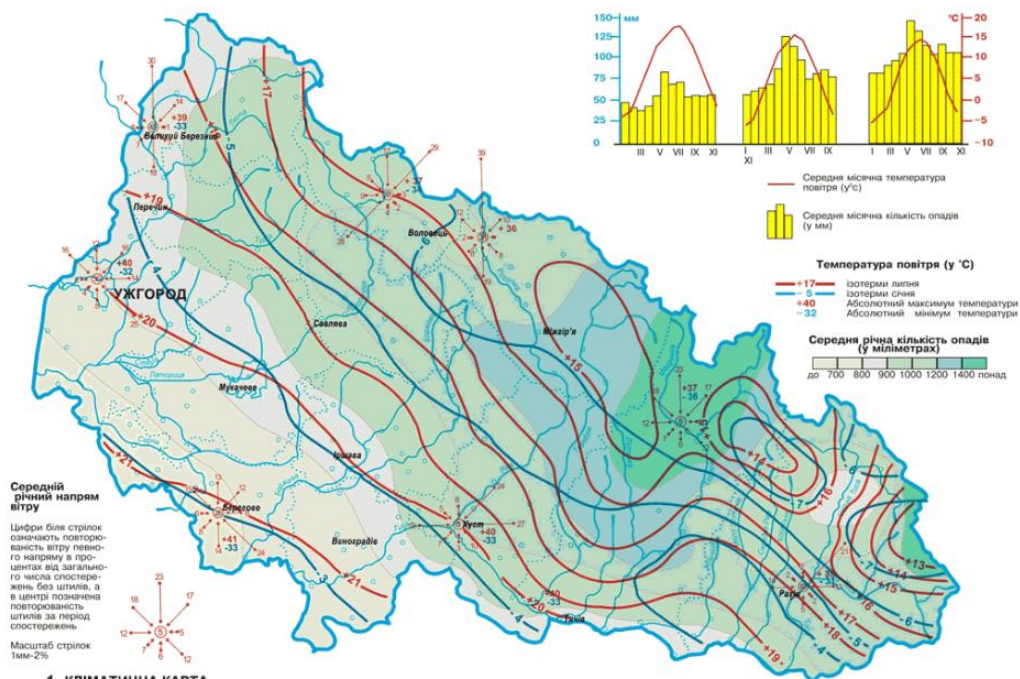


Рис. 2.3. Клімат Закарпатської області [15]

Гідрографічна мережа Закарпатської області також сприяє розвитку екотуризму (рис. 2.4). Її основними складовими є системи Дунаю (відповідно і Тиси), Південного Бугу, які складаються з менших за розмірами та водністю річок. Основними з них є Боржава, Латориця, Уж з довжиною більше 100 км кожна та Теребля і Ріка довжиною майже 100 км кожна. Це дозволяє поєднати екологічний туризм з водним або увести елементи водних видів

рекреаційної діяльності в екологічно спрямовані туристичні продукти. Екологічний стан поверхневих вод є відносно сприятливим, що дозволяє їх використовувати у літній рекреаційній діяльності. Найбільшими забруднювачами були і залишаються житлово-комунальні підприємства [12].



Рис. 2.4. Річки Закарпаття: Тиса, Ріка, Іршава [65]

Гідрографічну мережу доповнює невелика система озер, як правило, льодовикового походження (Апшинець, Драгобратське), іноді вулканічного (Липовецьке) чи загатного (Синевир). Найвідомішим і найбільшим з озер є високогірне озеро Синевир, яке виступає місцем проведення щорічного етнофестивалю «На Синевир трембіти кличуть» (рис. 2.5). Озерами з найбільшими лікувальними ефектами є карстові соляні озера у Солотвино, які утворені шляхом виходу на денну поверхню купола Солотвинського масиву кам'яної солі.



Рис. 2.5. Озера Закарпаття: Синевир, Бребенескул [65]

Одним із додаткових ресурсів для розвитку екологічного туризму є бальнеологічні ресурси, якими підкреслюється унікальність Закарпатської області. Наразі на території області розвідано 360 джерел мінеральної води,

62 з них розроблюються. Слід зазначити, що майже 40 джерел представлено у Кадастрі мінеральних вод України [57].

Закарпатська область заслуговує на те, щоб окремо були розглянуті біотичні ресурси, різноманітності і унікальності яких сприяє географічне положення. Серед ресурсів цієї групи слід назвати букові ліси Карпат, Долину нарцисів неподалік від м. Хуст, численні площі з лікарськими рослинами і в цілому гірські та передгірські ландшафти.

2.3. Природно-заповідні території Закарпатської області як базовий ресурс

Відповідно до розглянутої теоретичної бази дослідження у розділі 1, основним ресурсом розвитку екологічного туризму виступають об'єкти та території ПЗФ, який представлений на теренах Закарпаття мережею територій різних категорій. Близько 15 % території області і 503 об'єкти мають відповідний статус, що значно більше, ніж середні показники по Україні (4 %). З них 34 об'єкта мають загальнодержавне значення (84,5 % площі природоохоронних об'єктів).

Ще ширшою є екологічна мережа, яка охоплює природні шляхи міграції рослин та тварин. Вона охоплює більше 75 % площі Закарпатської області. Найбільшу екологічну мережу має Рахівський, Тячівський, Хустський райони. Площа екомережі в них складає 97,4 %, 89,5 %, 81,6 % території відповідно. Найменше питомої ваги займають екомережеві території і Берегівському районі Закарпатської області [12].

Найбільшу площу природоохоронні об'єкти займають у Хустському районі (33,2 тис. га, що складає 10,6 % території), але за питомою часткою території під об'єктами ПЗФ, випереджає його Рахівський район (21,3 тис. га, що складає 11,1 % території). Відсутні об'єкти ПЗФ у Берегівському та Мукачівському районах Закарпатської області.

Найбільші площі екомережі зайняті лісами та лісовкритими площами, основну частку яких становлять праліси та квазіпраліси. Динаміка розвитку екомережі та ПЗФ має позитивні показники (рис. 2.6).

Таблиця 2.1

Складові екомережі Закарпатської області [12]

№ з/п	Одиниці адміністративного територіального устрою	Загальна площа, тис. га	Загальна площа екомережі, тис. га	Складові елементи екомережі, тис. га											
				Об'єкти ПЗФ	Водно-болотні угіддя	Відкриті заболочені землі	Водоохоронні зони, винесені в науру	Прибрежні захисні смуги	Ліси та інші лісовкриті площі	Курортні та лікувально-оздоровчі території	Рекреаційні території	Землі під консервацією	Відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом	Пасовища, сіножаті	Радіоактивно забруднені землі, що не використовуються в господарстві
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1	Берегівський	135,1	48,6	-	4,9	0,4	-	-	21,4	-	0,1	0	2,1	19,5	-
2	Мукачівський	221,5	160,5	-	3,5	0,1	-	-	122,4	0,2	0,3	0,1	1,1	32,8	-
3	Рахівський	189,2	184	21,3	1,2	0	-	-	128,2	-	0	0	2,2	31,1	-
4	Тячівський	181,8	162,2	10,4	1,9	0	-	-	110,7	-	0,1	0	2,9	36,2	-
5	Ужгородський	231,1	174,3	14,9	2,7	0,3	-	-	113,8	-	0,2	0,5	2,6	39,3	-
6	Хустський	310,8	253	33,2	3,9	0	-	-	152,7	-	0	0	4,1	59,1	-
14	м.Мукачево	2,7	0,2	-	0,1	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-
15	м.Ужгород	3,2	0,4	-	0,1	-	-	-	0,3	-	-	-	-	-	-
	Всього:	1275,3	983,1	79,8	18,3	0,8	-	-	649,6	0,3	0,7	0,6	15	218	-

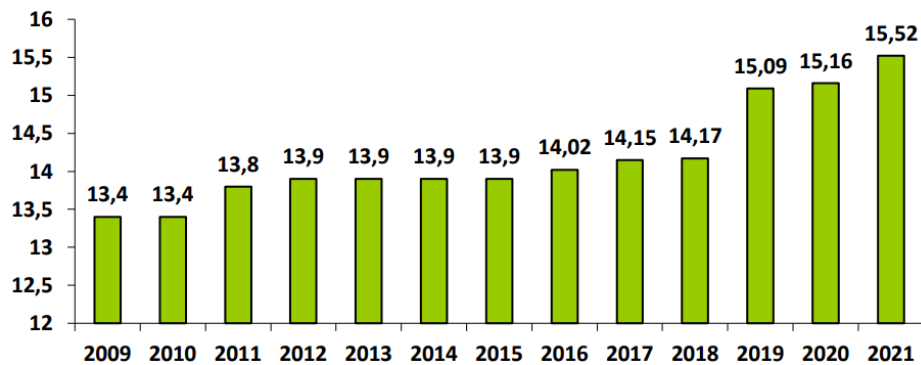


Рис. 2.6. Динаміка розвитку мережі ПЗФ у Закарпатській області [12]

Але не всі об'єкти екомережі мають рівнозначні можливості для розвитку екотуризму. І навіть різні можливості для залучення до екотуристичної мережі мають об'єкти ПЗФ. Розглянемо їх детальніше.

Найбільшими територіями характеризуються об'єкти ПЗФ найвищого рангу (рис. 2.7) – заповідники (площею близько 58 тис. га) та природні парки (сумарна площа майже 100 тис. га). Природні заповідники в межах

Закарпатської області відсутні. При цьому в області функціонують Карпатський біосферний заповідник (українська частина Смарагдової мережі Європи), НПП «Синевир» (українська частина Смарагдової мережі Європи), Ужанський НПП (частина трилатерального резервату «Східні Карпати», окремим масивом є частиною транскордонного природного об'єкту ЮНЕСКО «Букові праліси Карпат та інших регіонів Європи»), НПП «Зачарований край» (окремим масивом є частиною транскордонного природного об'єкту ЮНЕСКО «Букові праліси Карпат та інших регіонів Європи»), частина Смарагдової мережі Європи). Саме в таких об'єктах, відповідно до законодавства, визначена можливість розвитку рекреаційної та еко-просвітницької діяльності. Слід зазначити, що така можливість існує не цілий рік. Так, наприклад, на території НПП «Синевір» протягом весняного періоду квітучих першоцвітів вводиться спеціальний режим охорони, під час масового розплоду диких тварин вводиться режим тиші.



а)



б)



в)



г)

Рис. 2.7. Рекреаційна діяльність в межах об'єктів ПЗФ Закарпатської області: а) Карпатського біосферного заповідника, б) НПП «Синевир», в) Ужанського НПП, г) НПП «Зачарований край» [52; 53; 54; 55]

Усі вказані об'єкти мають спеціальне зонування (рис. 2.8) з обов'язковим виділенням заповідної зони, навколо неї – зони регульованої рекреації, далі – зона стаціонарної рекреації, у межах якої можливе розміщення екоготелів, екосадиб, закладів харчування, інших об'єктів туристичної інфраструктури. У межах території регульованої рекреації можливе проходження туристичними маршрутами, екскурсійними маршрутами, екологічними стежками тощо.

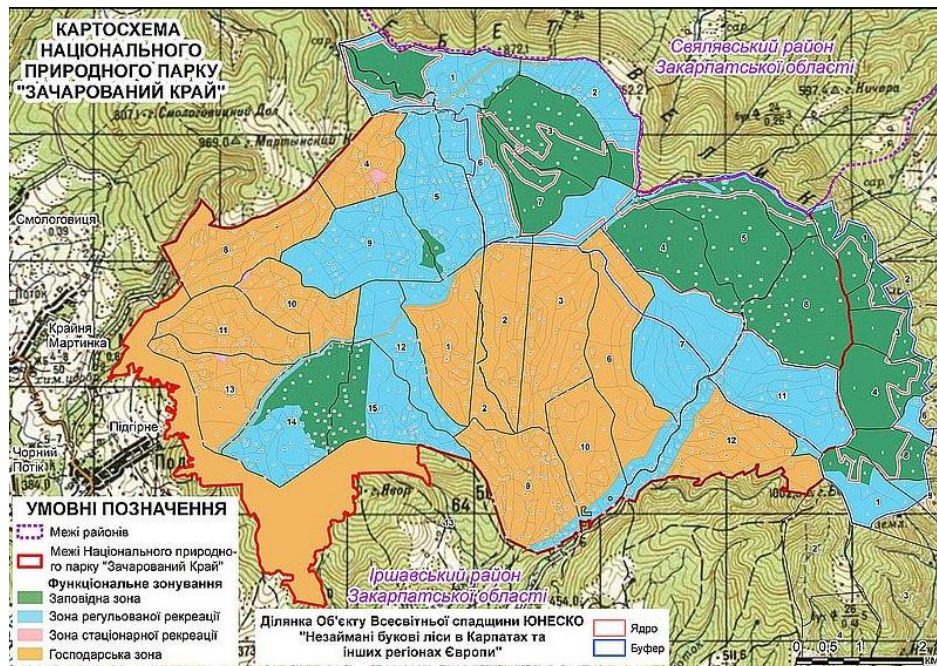


Рис. 2.8. Зонування території НПП на прикладі НПП «Зачарований край» [53]

Серед об'єктів місцевого значення найбільш вагому роль в розвитку екологічного туризму в Закарпатській області будуть відігравати регіональні ландшафтні парки [2]. В екологічній мережі Закарпатської області знаходяться два РЛП, які рекомендовано частково і періодично (поза часи гніздування птахів) використовувати у рекреаційній та екотуристичній діяльності. Нажаль, активно використовує свої можливості для цього тільки один з них – РЛП «Синяк».

2.4. Історико-культурні ресурси розвитку екологічного туризму

Закарпатська область в силу свого прикордонного географічного положення та бурного становлення має унікальний і значний історико-культурний потенціал, своєрідність якого викликана міксуванням різних етнічних культур і національних традицій етнічних груп українців, угорців, румунів, словаків, ін. Кожна з цих груп має свою унікальну культуру, мову, традиції, обряди.

Розглядаючи тематику екологічного туризму, слід звернути увагу у першу чергу на об'єкти, які знаходяться на території об'єктів ПЗФ світового, національного і регіонального значення.

Слід згадати дерев'яні старовинні церкви (рис. 2.9), які складають світову спадщину ЮНЕСКО, та традиційні села, які представляють культурну спадщину минулих часів. На території Закарпатської області знаходяться 4 дерев'яні церкви, що входять до комплексної пам'ятки ЮНЕСКО з 16 церков України та Польщі. Вони датуються XIV-XVIII століттями, відомі фресками і дерев'яними іконами.

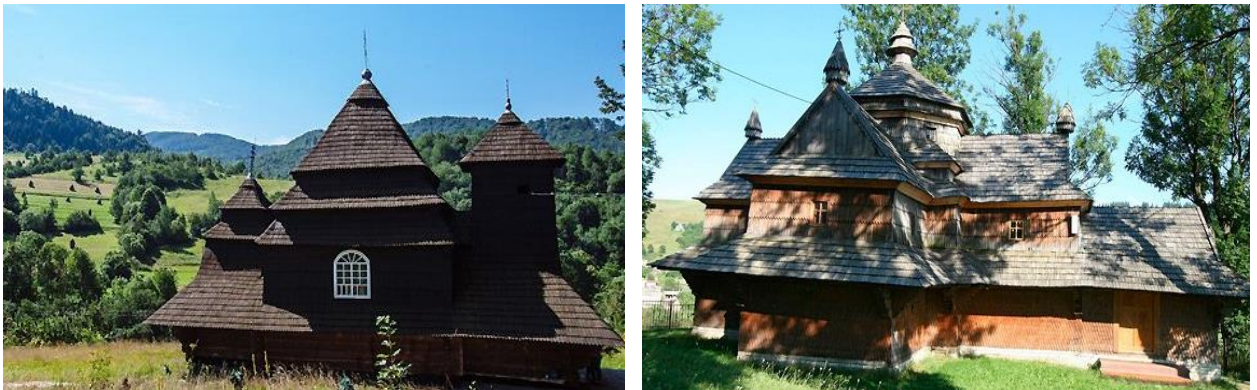


Рис. 2.9. Дерев'яні церкви Закарпаття: у с. Ужок та сел. Ясіня, що входять до списку ЮНЕСКО [57]

Іншим пізнавальним ресурсом є Лінія Арпада, яка являє собою систему оборонних укріплень часів Другої Світової війни. Це були сотні бункерів, окремі з яких збереглися до сьогодні. Окремі з них офіційно відкрито для відвідування туристами з метою знайомства з архітектурою, внутрішнім облаштуванням, їх роллю в обороні регіону. Найвідомішими об'єктами є бункери у с. Верхня Грабівниця та Музей Лінії Арпада у с. Колочава (рис. 2.10).

Ще одним потужним ресурсом є фестивалі. Наразі тільки один фестиваль приурочений до об'єкту ПЗФ. Це етно-культурний фестиваль «На Синевір трембіти кличуть» у НПП «Синевир», який щороку проводиться навесні.



Рис. 2.10. Бункери Лінії Арпада: с. Колочава та с. Синевир [57]

2.5. Інфраструктурне забезпечення розвитку екологічного туризму

Закарпатська область має інфраструктуру, яка безпосередньо відноситься до екологічного туризму чи яку можна залучити для забезпечення потреб екотуристів. Така інфраструктура дозволяє забезпечити безпечне перебування, особливо коли мова йде про природу.

Безпосередньо до екотуристичної інфраструктури відносять екостежки та екомаршрути. У наукових публікаціях встановлено, що екологічні стежки та екологічні маршрути (рис. 2.11) є найбільш оптимальною формою для реалізації екотуристичної діяльності у межах об'єктів ПЗФ, бо завдяки витягнутій лінійній формі, неможливості тривалого знаходження, мінімізується вплив на заповідний природний комплекс.

До проектування стежки закладають певні вимоги, зокрема незначна протяжність, ширина не більше 1,5 м, обладнані зупинки для перепочинку і милування природою, наявність суперточки-тур для фотографування, наявність інформаційних стендів як з пізнавальною інформацією, так і з попереджувальною та застережливою інформацією, оминання найвразливіших екосистем цілорічно або у певні періоди у залежності від особливостей розвитку біогеоценозів, урахування ризиків, пов'язаних з

природним (дощі, снігопади, зсуви) та антропогенним (пожежи) середовищем [2]. Територіями об'єктів ПЗФ прознаковано та промарковано на місцевості багато туристичних шляхів. Наразі триває маркування Закарпатського Туристичного Шляху від перевалу Ужоцький до сел. Воловець [57].

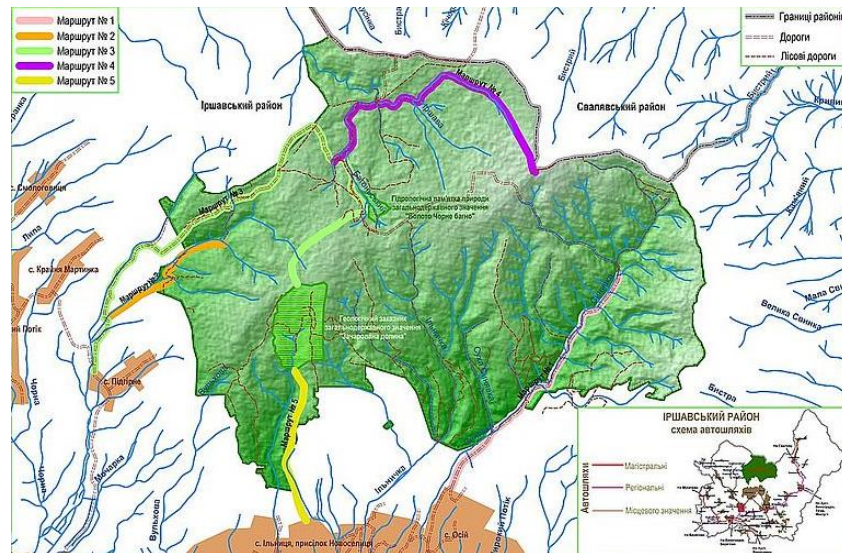


Рис. 2.11. Маршрути НПП «Зачарований край» [53]

У Закарпатській області діє потужна розвинена мережа закладів туристичного обслуговування щодо надання послуг розміщення. Так, нараховується 23 оздоровчих, 126 рекреаційних та 362 туристичних об'єктів такого функціоналу [57]. Окремі з них становлять мережу сільських зелених садиб (рис. 2.12).



Рис. 2.12. Мережа сільських зелених садиб Закарпатської області [25]

Інформаційну підтримку екологічному туризму надають 25 туристично-інформаційних центрів Закарпатської області [57]. Для розвитку екологічного туризму неабияке значення має робота відділів еколого-освітньої діяльності Карпатського БЗ, національних природних парків, зокрема Ужанського НПП.

У Карпатському біосферному заповіднику за цей напрямок роботи відповідає відділ екологічної освітньо-виховної роботи, Музей екології гір. Одним із наймасовіших шляхів залучення молоді до екоприродоохоронної діяльності є екологічні акції, лекції на екологічну тематику, екологічні уроки, екологічні квести та майстер-класи. Усі ці види заходів проводять співробітники Карпатського резервату зі сподіваннями, що у майбутньому молодь буде ощадливо і розумно ставитися до природи під час відпочинку, цікавитися особливостями природи та культури місцевого населення. Найпопулярнішими були освітні екскурсії під час квітнування нарцису (Долина нарцисів, м. Хуст; Угольські праліси, дендропарк, високогір'я Чорногори) та заходи, присвячені Міжнародному дню кажанів.

Вагомою ланкою в екопросвітницькій роботі Карпатського БЗ є інформаційно-популяризаційна діяльність. Слід назвати такі позитивні моменти для заповідника як розробка і впровадження віртуальних турів [52], віртуальної карти заповідника (<https://kbz.in.ua/karta/>), фраєрів з QR кодами.

РОЗДІЛ 3. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ

3.1. Сучасний стан розвитку екотуризму в Україні

Екологічний туризм в Україні наразі є доволі поширеним. Україна має більш ніж 140-річний досвід розробки та обладнання екологічних стежок. Саме на західноукраїнських землях у ХІХ ст. були поширені природознавчі та етнографознавчі туристські маршрути, організовані товариствами «Кружок для устоювання мандрівок по нашій краю», «Чорногора», «Кружок етнографічно-статистичний для студіювання життя і світогляду народу» [33]. Однією з перших екостежок стала стежка в околицях сел. Ворохта. І через кілька років Українськими Карпатами з'являються покажчики туристських маршрутів з активними видами пересування. Водночас природоорієнтовані види туризму для заможних верств населення розвиваються в у межах гірського Криму та узбережжя Південного берегу Криму.

Основним ресурсним елементом для успішного розвитку екологічного туризму виступає екомережа, основні її каркасні ядра, екокоридори, заповідні території та об'єкти. За показником заповідності Україна входить до числа країн з недостатніми охоронювальними площами. Так, наприклад, площі РЛП України у 10-20 разів менші за аналогічні європейські [38]. Території ПЗФ займають найменші площі у Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Кіровоградській, Харківській областях, а найменша їх кількість припадає на Херсонську, Донецьку, Одеську, Луганську, Миколаївську області (рис. 3.1).

Найбільшого розвитку екологічний туризм у межах України отримав в Одеській, Черкаській, Полтавській, Тернопільській, Миколаївській, Закарпатській, Запорізькій, Херсонській областях [30]. Серед регіонів перспективного розвитку екологічного туризму виділяють Харківську, Сумську, Львівську, Вінницьку, Івано-Франківську, Хмельницьку, Чернівецьку області [7].

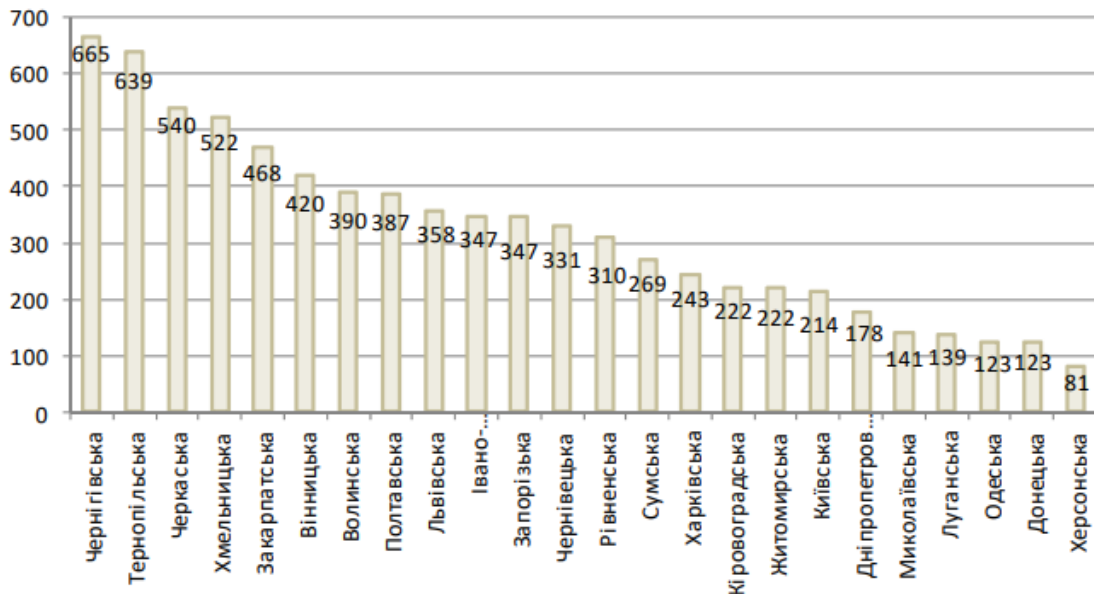


Рис. 3.1. Розподіл природно-заповідних об'єктів та територій в розрізі адміністративного поділу України [30]

Порівнявши дані щодо розподілу територій ПЗФ за областями України (рис. 3.1) та інформацію щодо розвитку екологічного туризму, то констатуємо певну невідповідність. Як висновок можна сказати, що розвиток екологічного туризму залежить не тільки від загальної кількості природно-заповідних об'єктів, а від частки серед них таких територій як РЛП, БЗ, зоопарки, дендропарки, НПП, ботанічні сади (рис. 3.2), а також від проникнення ідеями розвитку екологічного туризму співробітників природно-заповідних об'єктів названих категорій, корінного населення, органів місцевого самоврядування. Крім цього, актуальним залишається вирішення таких питань як розширення екомережі, визначення режимів рекреаційного використання територій ПЗФ, розробка вимог до інфраструктурного та інформаційного забезпечення туристів та рекреантів, розробка мережі еталонних екологічних маршрутів, стежок, турів відповідно до їх класифікації, обґрунтування норм рекреаційного навантаження на заповідні території та регулювання туристичних потоків.

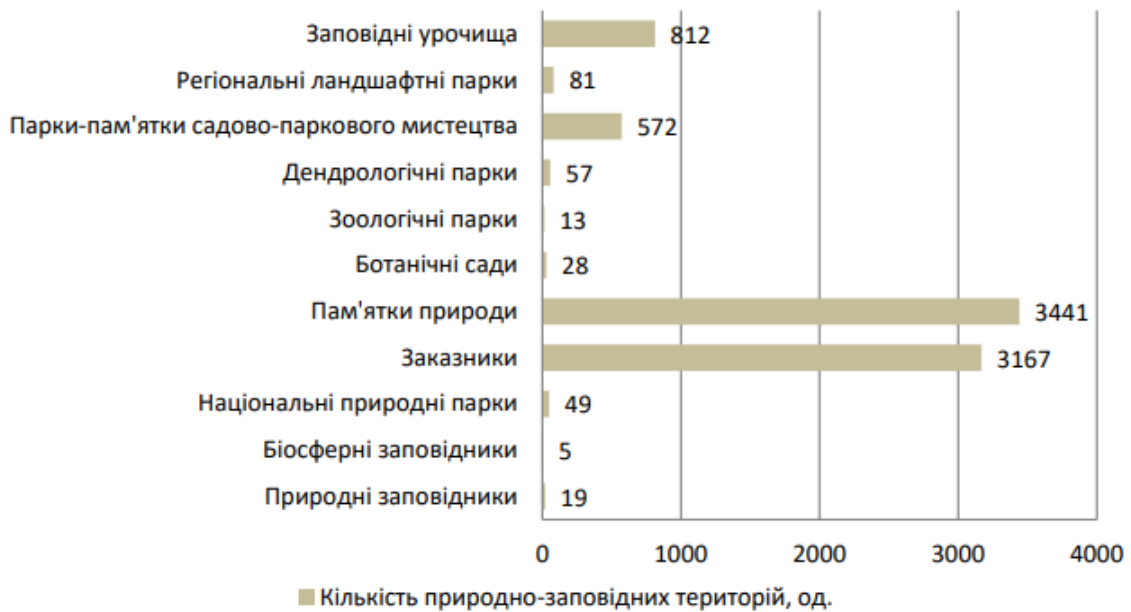


Рис. 3.2. Структура ПЗФ України. 2018 рік [30]

Закарпатська область України активно використовує наявний туристичний потенціал для створення конкурентних екотуристичних маршрутів. Мережа екотуристичних маршрутів («Закарпатський туристичний шлях», «Закарпатський гастрономічний шлях», «Закарпатський туристичний винний шлях», «Карпатська Україна», «Винний тур Боржавською вузькоколійкою», «Інформаційно-пізнавальний скаут-тур для режисерів, операторів, продюсерів») започаткували туристичний проєкт, метою якого є популяризація активного туризму на Закарпатті, вдумливе єднання з природою і етнокультурною під час подорожей, підвищення конкурентоспроможності регіону у туристичній сфері.

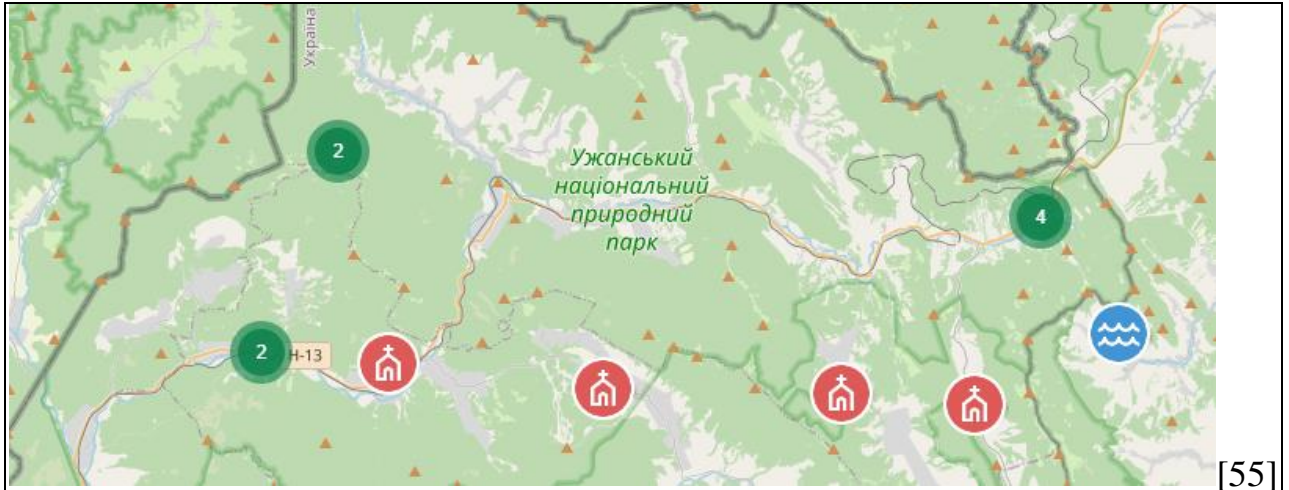
3.2. Доступність природо-заповідних територій Закарпатської області для екологічного туризму

У результаті проведеного вивчення законодавчої бази та літературних джерел встановлено, що екологічний туризм в Закарпатській області активно розвивається у межах об'єктів екологічної мережі та ПЗФ (табл. 3.1). Інформаційне забезпечення розвитку екологічного туризму на високому рівні і представлено як на сайтах окремих туристичних організацій, так на офіційних сайтах самих об'єктів ПЗФ світового і національного значення.

Таблиця 3.1

Території ПЗФ як об'єкти екологічного туризму

Територія ПЗФ	Рік створення, площа, тис. га	Визначні об'єкти	Види послуг
Карпатський біосферний заповідник	1968, 58,04	Географічний центр Європи, 6 вершин 2-тисячників, включно з г. Говерла, букові квазіпраліси, ялицево-смерекові праліси, карстові печери, Долина нарцисів, Музей екології гір та історії природокористування	Спортивний, велосипедний маршрути, 18 промаркованих екологічних туристичних маршрутів, 3 екологічні стежки, послуги еколого-освітніх центрів, послуги 3 музеїв, послуги інформаційних пунктів
 <p>https://virtualukraine.travel/F14T9wEE2g/34963749p&172.18h&89.2t</p>			
Ужанський НПП	1999, 39,2	11 мінеральних джерел, букові праліси, тисячолітні дуби, витoki р. Сян та р. Уж, 8 карстових печер, найбільший осередок лемків, залишки укріплень Лінії Арпада, 6 дерев'яних церков, включно з об'єктом ЮНЕСКО церквою Святого архангела Михаїла	Спортивний туризм (пішохідний, велосипедний), активні прогулянки, 17 екотуристичних маршрутів некатегорійної складності, 6 екологічних стежок, місця для ночівлі у НД відділі



<p>НПП «Синевир»</p>	<p>1989, 40,4</p>	<p>Букові праліси, найбільше високогірне озеро Синевир, водно-болотні угіддя Рамсарської конвенції, Негровецьке сфагнове болото Глуханя, Реабілітаційний центр бурих ведмедів і хижих птахів, музей «Старе село», оборонні бункери Лінії Арпада</p>	<p>Спортивний туризм (пішохідний, велосипедний, кінний, лижний, дельтапланерний), активні прогулянки, екстремально-активні послуги, наукові та пізнавальні прогулянки, 5 еколого-освітніх стежок, 2 науково-пізнавальні стежки, 6 туристичних маршрутів</p>
--------------------------	-----------------------	---	---



продовження табл. 3.1

НПП «Зачарований край»	2009, 6,1	Букові праліси, водно-болотні угіддя, включно з болотом Чорне Багно, мальовниче міжгір'я, скельні ландшафти з вторинних кварцитів, потік застиглої лави, печера, джерело мінеральної води	Спортивні заходи дозвілєвого характеру, наметові табори, пляжно-купальна рекреація, спортивні подорожі (пішохідні, велосипедні), 6 еколого-пізнавальних стежок, підтримка шкільних лісництв, фототренінг	
				[53]
РЛП «Притисянський»	2009, 10.3	Комплексні заплавні біотопи, водно-болотні угіддя Рамсарської конвенції, заплава Латориці, мігруючи птахи	Маршрути та стежки відсутні, неорганізована туристична діяльність	
				[57]

продовження табл. 3.1

РЛП «Синяк»	2011, 4,63	Ландшафти гірської території, масиви Вулканічного хребта, центр сприяння розвитку туризму «Синяк»	Відпочинково-оздоровчий туризм, пішохідні маршрути, гірсько-пішохідні маршрути, пізнавальна рекреація, гірськолижний відпочинок і лижний туризм
			

[65]

(укладено автором на основі відкритих джерел та офіційних сайтів об'єктів ПЗФ)

За проаналізованими матеріалами можемо зробити висновок, що всі об'єкти ПЗФ національного значення, що входять до екомережі України і Закарпатської області відповідно, володіють достатнім природним потенціалом для розвитку природоорієнтованих видів туризму. Для ефективного розвитку екотуризму ці території мають володіти самобутнім історико-культурним потенціалом. Крім цього має бути сформована мережа екомаршрутів. На сьогодні усім цим вим водночас відповідають не всі об'єкти, а тільки Карпатський БЗ, НПП «Синевир», Ужанський НПП. Для інших територій потрібно проводити додаткові дослідження і виділяти певні етноресурси, які дозволять повноцінно казати про розвиток екологічного туризму.

У рамках дослідження було зроблено порівняльне оцінювання об'єктів ПЗФ Закарпатської області, які доцільно залучати до екотуристичної діяльності (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Рейтингова оцінка територій ПЗФ Закарпатської області з точки зору залучення до екотуристичної діяльності

Територія ПЗФ	Популярність серед туристів	Доступність	Облаштування території та маршрутів	Інформаційна значущість	Загальний показник
Карпатський біосферний заповідник	5	5	5	6	21
НПП «Зачарований край»	3	4	3	3	13
Ужанський НПП	4	1	4	5	14
НПП «Синевир»	6	6	6	4	22
РЛП «Притисянський»	1	2	1	1	5
РЛП «Синяк»	2	3	2	2	9

(оцінено і укладено автором)

Так, Карпатський БЗ пропонує широкий спектр екотуристичних послуг, маршрути відносно добре інформовані, хоча і недостатньо, майже відсутні облаштовані оглядові майданчики, які можуть виступати в якості суперточкатур. Широка для території ПЗФ мережа музеїв (Музей гір, Музей Центр Європи, Музей нарцису) формує додаткові переваги за критерієм доступності і облаштування.

Найнижчий показник доступності має Ужанський НПП через його прикордонне положення і необхідність отримання спеціального дозволу. Саме це, на наш погляд, значно впливає на незначні показники відвідуваності. Хоча саме Ужанський НПП за всіма ознаки найбільше підпадає під визначені критерії ресурсу для екологічного туризму.

Найменш облаштованим, найменш популярним, найменш інертним у плані розвитку екологічного туризму є Притисянський РЛП, хоча він може мати унікальні перспективи у плані розвитку водного туризму та подорожей підвісними екологічними стежками.

Цікаві і популярні сьогодні пропозиції фототренінгу, на жаль, пропонує тільки один об'єкт – НПП «Зачарований край», хоча це можна вважати новим

різновидом екологічного туризму, який реалізується водночас з формуванням додаткових навичок – якісного фотографування природи.

3.3. Проблеми та перспективи розвитку екологічного туризму в Закарпатській області

Аналіз екотуристичного потенціалу Закарпатської області, соціально-економічних умов розвитку екологічного туризму дозволив виділити показники-стимулятори та показники-дестимулятори розвитку екологічного туризму у Закарпатській області (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Стимулятори та дестимулятори розвитку екотуризму в Закарпатській області

показники-стимулятори (позитивні ознаки)	показники-дестимулятори (негативні ознаки)
пам'ятки культурної спадщини	викиди забруднюючих речовин
пам'ятки архітектури	археологічні пам'ятки
історичні пам'ятки	монументальне мистецтво
лісові площі	великі водоймища
гірські річки	складнодоступність об'єктів
рельєф	інформаційна обмеженість
території ПЗФ	незацікавленість турорганізацій
зацікавленість населення	
сільські зелені садиби	

Аналіз показників стимуляторів і дестимуляторів розвитку екологічного туризму показав, що можна спробувати акцентувати увагу на його розвитку в регіоні, бо вагомі чинники розвитку екотуризму знаходяться у лівій колонці. При цьому окремі дестимулятори, як, наприклад, складність під'їзду до об'єктів ПЗФ можна розглядати як позитивний чинник для потенційного розвитку екологічного туризму, що не дозволить йому одразу перейти до масових видів туризму.

Таким чином, можемо провести SWOT-аналіз перспектив розвитку екотуризму на території дослідження (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

SWOT-аналіз перспектив розвитку екотуризму в Закарпатській області	
Сильні сторони STRENGTHS	Слабкі сторони WEAKNESSES
<ul style="list-style-type: none"> – букові праліси зі значним біорізноманіттям; – унікальні бальнеологічні ресурси, представлені джерелами мінеральних вод; – наближеність до європейських центрів формування туристичних потоків екосвідомих подорожувальників; – високі значення внутрішнього та зовнішнього пейзажного розмаїття; – зацікавленість місцевого населення у розвитку екотуризму; – унікальна збережена історична спадщина, представлена дерев'яними церквами і лінією Арпад; – поєднання на невеликій території культур кількох європейських держав, що створює автентичність культурного середовища; – автентична та багата культура як матеріальної, так і нематеріальної спадщини, своєрідна етнічна кухня; – невеликий рівень антропогенного забруднення, значні лісові масиви Карпат; – транспортний вузол до Західної Європи, кордон з 4 європейськими країнами; – наявність природо-заповідних територій міждержавного значення під егідою ЮНЕСКО; – мережа прознакованих і промаркованих екотуристичних спортивних маршрутів, екологічних стежок, запровадження встановлення інформаційних стендів. 	<ul style="list-style-type: none"> – низька економічна ефективність екологічного туризму внаслідок індивідуалізації туристичного продукту; – відсутність профільних відділів у місцевих органах місцевого самоврядування; – об'єкти ПЗФ самостійно розвивають екотуристичну інфраструктуру, на яку часто не вистачає власних фінансів; – відсутність інфраструктури розміщення безпосередньо для екотуристів, які висувають вимоги до екологічності будиночків; – недостатня інформаційна підтримка та популяризація екологічного туризму; – відсутність якісно підготовлених спеціалізованих гідів в об'єктах ПЗФ; – відсутність спеціалізованих знань про екологічний туризм у населення, яке прагне розвивати екологічний туризм, але не знає яким чином це якісно зробити; – невизначеність рекреаційної ємності територій, що використовуються для екологічного туризму, допустимих антропогенних навантажень; – майже відсутність співпраці з турорганізаціями через індивідуалізацію турпродукту; – відсутність належної транспортної інфраструктури та екологічно чистого транспортного забезпечення пунктів формування екотуристичних потоків з місцями провадження екотуризму; – низька підтримка екологічного туризму на місцевому та урядовому рівнях; – відсутність сертифікації екоготелів, які можна розміщувати на територіях ПЗФ
Можливості OPPORTUNITIES	Загрози THREAT
<ul style="list-style-type: none"> – зменшення нерівномірності розвитку гірських ат низинних територій внаслідок розташування об'єктів ПЗФ, які надають екотуристичні послуги саме в гірській місцевості; – розробка спеціальних показників екотуристичної діяльності на державному та локальному рівнях; 	<ul style="list-style-type: none"> – погіршення стану довкілля, перехід на наступні рівні деградації території як результат нераціонального планування маршрутів та зон нерегулярної та стаціонарної рекреації об'єктів ПЗФ; – втрата прибутків, неокупність витрачених засобів у разі недостатньої популяризації екотуризму;

Продовження табл. 3.4

<ul style="list-style-type: none"> – планування туристичної діяльності об'єктами ПЗФ; – збільшення кількості об'єктів ПЗФ та їх площ відповідно до попередніх рішень з одночасним плануванням і облаштуванням екотуристичних маршрутів; – формування екологічного світогляду, зростання екологічної свідомості, розвиток екологічної освіти як місцевого населення, так і подорожувальників; – додаткове фінансування територій ПЗФ, які надають послуги екотуристичного спрямування; – запровадження нормативно-законодавчої бази щодо екологічного туризму і урегулювання її щодо екотуристичних можливостей об'єктів ПЗФ, їх фінансового обґрунтування, розробка стратегії розвитку екологічного туризму 	<ul style="list-style-type: none"> – висока конкуренція інших видів туризму, зокрема бальнеологічного, санаторно-курортного, спортивного, історико-культурного, етнографічного, які мають схожі туристичні продукти; – часткова втрата автентичності внаслідок глобалізаційних процесів та міксу культур; – погіршення біорізноманіття як наслідок науково необґрунтованих екотурів, відсутності норм рекреаційного навантаження, – перехід від природоорієнтованого туризму як індивідуального продукту до масового туризму, пов'язаного з пікніком на природі заради отримання прибутку; – недостатнє фінансування екологічного туризму на національному та регіональному рівнях, обсягів інвестування в розробку екостежок та їх облаштування через збільшення популяризацій і доходів об'єктів ПЗФ від цього;
--	--

Серед проблем розвитку екологічного туризму в Україні та Закарпатській області зокрема виділяють такі [13]: відсутність законодавчо визнаної нормативної бази навіть щодо трактування терміну екологічний туризм, відсутність науково обґрунтованих і офіційно закріплених пріоритетних територій розвитку екотуризму (навіть у межах територій ПЗФ національного значення), відсутня апробована і визначена методика розрахунку рекреаційної ємності потенційних екотуристичних територій, особливо це стосується територій ПЗФ, низький рівень екологічної освіти населення як потенційних екотуристів. Так само є певні проблеми і на конкретних місцевостях – відсутність планування і організації екологічного туризму в адміністраціях біосферних заповідників, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, не облаштованість навіть елементарних екологічних стежок з зонами відпочинку та екологічної освіти, неналежний інформаційний супровід екотуристичної діяльності в регіонах тощо.

Серед пропозицій розвитку екотуризму в Закарпатській області можна запропонувати такі шляхи популяризації:

- туристичний продукт спеціального призначення не має бути однотиповим і одноманітним, тобто не обмежуватися екологічними стежками по території ПЗФ чи відпочинку в екосадибах. Доцільно серед фестивалів, що вже реалізуються у Закарпатській області і є доволі популярними, обрати найбільш наближені до екотуристичної тематики. Наприклад, до таких фестивалів як «На Синевир трембіти кличуть» (фольклорно-етнографічний фестиваль, який традиційно проводиться у серпні у Міжгірському районі), «На засніжених схилах Карпат» (мистецький, проводиться регулярно у січні), «Проводи на полонину» (мистецько-етнографічний фестиваль, що регулярно проводиться у травні у м. Рахів) можуть бути уведені екотуристичні анімації. А згодом слід запровадити повноцінний екотуристичний фестиваль з популяризацією екотуристичних маршрутів не тільки Закарпатської області, але і інших областей України. Такі фестивалі сприятимуть, на нашу думку, розвитку екологічного туризму, привернуть увагу туристів, які шукають нових вражень і готові розглядати туризм не тільки зі споживацької точки зору по відношенню до природи, а й як освітньо-просвітницький вид туристичної діяльності, основними цілями якого є знайомство з природою і водночас бережливе ставлення до неї, знайомство з культурною самобутністю місцевості, де проживають кілька народів і кожен з них поважає і популяризує свою культуру.

- Впровадження статусу екотуристичної садиби (по аналогії з сільською зеленою садибою), екотуристичного готелю, екотуристичного курорту тощо. Ця практика широко поширена у світі і за даними Green Globe, на початку 2020 р. нараховувалося їх вже більше 600.

- Урізноманітнення екотуристичних послуг у межах об'єкта ПЗФ: подорожі екологічними стежками та екомаршрутами, пляжно-купальний відпочинок, робота музеїв природи, організація бердвотчерів, фото- та відеозйомка, майстер класи фото- та відеозйомки природи та на природі,

пленери, фото сафарі, прогулянки на конях або у кареті у кінній упряжі, майстер-класи з етнокультурних своєрідних ремесел тощо.

- Посилення інформаційного забезпечення екологічного туризму та екотуристичних маршрутів, включно з екологічними стежками. Інформаційне забезпечення можна представити як у традиційному вигляді (буклети, путівники, рекламки), так і в сучасному інформаційно-цифровому (інтернет-сторінки, інтернет сайти, електронні путівники, електронні мультимедійні путівники з вбудованими електронними картами туристичних маршрутів).

ВИСНОВКИ

Під час дослідження проведено аналіз передумов розвитку екологічного туризму в Закарпатській області та визначено проблеми і перспективи його розвитку.

У результаті виконання завдань дійшли до таких висновків:

1. Поняттєво-термінологічний апарат щодо екологічного туризму є широким, існують різні точки зору, які навіть іноді протирічать один одному або є несумісними у порівнянні. Ми під екологічним туризмом розуміємо свідомий відпочинок, проходження маршрутів з використанням екологічних засобів пересування (пішки, велосипед, лижі, байдарки) на природно-привабливих територіях, малозмінених діяльністю людини, де збереглися елементи традиційного стилю життя місцевого населення, що лімітовані їх рекреаційною ємністю та потребами збереження, у супроводі гідів-природознавців.

2. Аналіз теоретичного матеріалу щодо стану і розвитку екологічного туризму в Україні та світі показав, що екологічний туризм у світі є дуже популярним і не завжди прив'язаний до об'єктів природно-заповідного фонду. Водночас встановили, що розвиток екотуризму в Україні орієнтується суто на території національного значення ПЗФ України.

3. Ресурсний потенціал розвитку екотуризму в Закарпатській області є високим, особливо щодо природної складової. Історико-культурна складова у межах об'єктів ПЗФ програє, а для окремих територій, як-то НПП «Зачарований край», РЛП «Притисянський», потрібні додаткові дослідження щодо цього. Інфраструктурна складова знаходиться на початковому етапі впровадження, хоча для кожної території характерна мережа промаркованих, а іноді і облаштованих, маршрутів. У цілому, найбільш вагомим ресурсом для розвитку екотуризму є Карпатський БЗ і НПП «Синевир». Їм програє виключно у плані доступності Ужанський НПП. Найменш наразі адаптованим є РЛП «Притисянський» через відносну молодість.

4. SWOT-аналіз, виділення факторів-стимуляторів і дестимуляторів розвитку екотуризму дозволили окреслити проблеми і перспективи розвитку екотуризму у Закарпатській області. Серед основних проблем вбачаємо відсутність норм рекреаційної ємності, необлаштованість за європейськими нормами екологічних маршрутів, слабку підготовку співробітників НПП до екскурсійної діяльності. Серед перспектив розвитку екологічного туризму виділяємо: поєднання кількох напрямків водному турі, розширення спектру екотуристичних послуг, залучення туристичної галузі до розробки екотуристичних продуктів, наукове обґрунтування доцільності і обсягів розвитку екотуризму за кожним конкретним об'єктом ПЗФ.

5. У цілому результати дослідження дозволили виділити такі шляхи популяризації екологічного туризму в Закарпатській області: туристичний продукт спеціального призначення не має бути однотиповим і одноманітним, запровадити повноцінний екотуристичний фестиваль з популяризацією екотуристичних маршрутів не тільки Закарпатської області, але і інших областей України; впровадження статусу екотуристичної садиби (по аналогії з сільською зеленою садибою), екотуристичного готелю, екотуристичного курорту тощо; урізноманітнення екотуристичних послуг; посилення інформаційного забезпечення екологічного туризму та екотуристичних маршрутів, включно з екологічними стежками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмашій Я. І. Особливості туристичної діяльності в Закарпатській області. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка*. 2011. Вип. 2 (34). С. 35–41.
2. Архіпова Г. І., Ярова С. М. Екотуризм на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду. *Вісник НАУ*. 2009. № 2. С. 100–104.
3. Баглей О., Сандулов Е. Екологічний туризм як один із чинників сталого розвитку Чернівецької області. *Сталий розвиток країни в рамках Європейської інтеграції* : тези Всеукр. наук.-практ. конф., 11 лист. 2021 р. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. С. 131–132.
4. Бейдик О. О. Словник-довідник з географії туризму, рекреалогії та рекреаційної географії. Київ : Палітра, 1997. 130 с.
5. Бойко В. О. Екологічний туризм як складова зеленої економіки. *Ефективна економіка*. 2021. № 4. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=8773> (дата звернення: 04.03.2023).
6. Визначення в законодавстві зарубіжних країн поняття екологічного / зеленого туризму. Критерії зеленого туризму / Інформаційно-дослідницький центр при Верховній Раді України. 2021. URL : https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00XH7B.pdf (дата звернення: 16.04.2023).
7. Вишневський В. І. Екологічний туризм : навчальний посібник. Київ : Інтерпрес ЛТД, 2015. 140 с.
8. Воробйова О. А. Екологічний туризм як чинник сталого розвитку природно-заповідних територій. *Екологічні науки*. 2012. Вип. 2 (2). С. 119–129.
9. Глобальний етичний кодекс туризму. 1999. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/983_001#Text (дата звернення: 12.03.2023).

10. Дмитрук О. Ю. Екологічний туризм: сучасні концепції менеджменту і маркетингу : навчальний посібник. Київ : Альтерпрес, 2004. 192 с.
11. Дмитрук О. Ю., Дмитрук С. В. Екотуризм : навчальний посібник. Київ : Альтерпрес, 2017. 358 с.
12. Доповідь про стан навколишнього природного середовища Закарпатської області за 2021 рік / Департамент екології та природних ресурсів Закарпатської обласної державної адміністрації. Ужгород, 2022. 146 с. URL : https://ecozakarpat.gov.ua/wp-content/nd/Zakarp_reh_dop_2021.pdf (дата звернення: 12.05.2023).
13. Дубовіч І. А., Фомічева Т. Є. Сучасні теоретико-методичні та практичні проблеми розвитку екологічного туризму в Україні. *Вісник ХДУ. Серія Економічні науки*. 2019. № 33. С. 162–165.
14. Екологічний туризм / Т. Ф. Панченко. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 9. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL : https://esu.com.ua/search_articles.php?id=18690 (дата звернення: 12.03.2023).
15. Закарпатська область. Географічний атлас [Карта]. Київ : Мапа, 2011. 20 с. (Серія «Моя мала Батьківщина»).
16. Кобелька О. Екологічний туризм як пріоритетний напрямок сталого туризму в межах національних парків. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія Географія*. 2010. Вип. 1 (27). С. 400–405.
17. Коценко К. Ф., Громоздова Л. В. Сільський та екологічний туризм: сучасні тенденції та роль у підвищення рівня соціально-економічного розвитку сільського населення України. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку*. 2019. № 18. С. 22–30.
18. Лібенко Ю. С., Гутарева Ю. В. Екологічний туризм в умовах пандемії COVID-19: проблеми та перспективи розвитку. *Економіка: реалії часу*. 2021. № 3 (55). С. 68–73.

19. Любіцева О. О., Панкова Є. В., Стафійчук В. І. Туристичні ресурси України : навч. посіб. Київ : Альтерпрес, 2007. 369 с.
20. Любіцева О. О., Сташук К. Розвиток екологічного туризму в Україні. *Економічна та соціальна географія*. 2002. Вип. 53. С. 189–196.
21. Маца К. А., Карпенко Н. Н. Екологічний туризм та його роль у формуванні екологічної і загальнонаціональної культури. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Екологія*. 2014. Вип. 8. С. 44–48.
22. Мельник А. В., Чир Н. В. Сучасні аспекти дослідження природно-заповідного фонду Закарпатської області як ядра для розвитку екологічного туризму. *Український географічний журнал*. 2019. № 3 (107) С. 43-52.
23. Михайлюк О. Л. Перспективи розвитку екологічного туризму в Одеській області. *Економічні інновації*. 2017. Вип. № 65. С. 95–103.
24. Міщенко О. В. Теоретичні основи визначення сутності екологічного туризму. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Розділ 5. Географія туризму. 2010. Вип. 3. С. 155–160.
25. Морохович В. С., Лендел М. А., Морохович Б. В. Розвиток туризму Закарпатської області як складової туристичної галузі України. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія Економічні науки*. 2020. Вип. 60. С. 12–17.
26. Москвяк Я. Є. Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного туризму в Карпатському регіоні України. *Вісник Хмельницького національного університету: Економічні науки*. 2022. № 2. Т. 1. С. 184–188.
27. Новицька С. Екологічний туризм як пріоритетний напрямок сталого розвитку туристичної сфери. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія*. 2013. № 2. С. 164–169.
28. Олійник Я. Б., Гетьман В. І. Екологічний туризм на теренах національних природних парків і біосферних заповідників України в

міжнародний рік екотуризму та гір. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Географія*. 2002. Вип. 48. С. 5–11.

29. Осіпчук А. С. Теоретичний аспект генезису екологічного туризму в Україні. *Часопис картографії*. 2018. Вип. 18. С. 59–68.

30. Посохов І. С., Сагайдачна А. В. Перспективи розвитку екологічного туризму в Україні. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2019. Вип. 9. С. 203–212.

31. Про природно-заповідний фонд України : Закон України № 2456-ХІІ від 16.06.1992 р. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 34. Ст. 502. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text> (дата звернення: 14.03.2023).

32. Савіцька О. П., Савіцька Н. В., Погребняк Л. В. Екотуризм як важлива складова стратегії сталого розвитку України. Глобальні та національні проблеми економіки : електор. наук. фах. вид. / Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського. 2017. Вип. 15. С. 122–128. URL : <http://global-national.in.ua/archive/15-2017/24.pdf> (дата звернення: 24.04.2023).

33. Севрюкова М. В. Перспективи розвитку екологічного туризму на Буковині. *Розвиток туристичного бізнесу регіону* : навч. посібник. / за ред. І. М. Школи. URL : https://tourlib.net/books_ukr/shkola6-1.htm (дата звернення: 9.05.2023).

34. Смаль В. В., Смаль І. В. Світовий досвід розвитку екологічного туризму. *Український географічний журнал*. 2003. № 4. С. 58–64.

35. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року : розпорядження Кабінету Міністрів України № 168-р від 16.03.2017. *Урядовий портал*. URL : <https://www.kmu.gov.ua/npas/24921.826501> (дата звернення: 6.04.2023).

36. Тарасова В. В., Нестерчук І. К., Ковалевська І. М., Осіпчук А. С. Географія туризму: Екологічний туризм : підручник. Житомир, 2021. 252 с.

37. Теодорович Л. Екологічний туризм у НПП України: теоретичні та практичні аспекти. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 2013. Вип. 41. С. 318–330.
38. Тимчук С. Екологічний туризм як напрям соціально-економічного розвитку сільських територій. *Вісник THEU*. 2016. № 1. С. 35–41.
39. Australian National Ecotourism Strategy / Commonwealth Department of Tourism. Canberra : Commonwealth Department of Tourism, 1994. 68 p.
40. Ceballos-Lascurain H. Ecotourism in Central America. *Technical Report for WTO/UNDP*. 1993. P. 45.
41. Ceballos-Lascurain H. The Future of Ecotourism. *Mexicojournal*. 1984. № 2. P. 14.
42. Ecotourism Boom: Planning for Development in Management. *Wildlands and Human Needs Technical Paper Series*. Washington D.C. : World Wildlife Fund, 1994.
43. Encyclopedia of Tourism / Ed. J. Jafari. London; New York : Routledge, 2000. P. 165.
44. Fennell D. Ecotourism: an Introduction. London : Routledge, 1999. 156 p.
45. Miller K. Planning national parks for ecocodevelopment: Cases and methods from Latin America. Ann Arbor : University of Michigan, School of Natural Resources, Center for Strategic Wildland Management Studies, 1987. 221 p.
46. Ross S., Wall G. Ecotourism: towards congruence between theory and practice. *Tourism Management*. 1999. Vol. 20. № 6. P. 123–132.
47. The Encyclopedia of Ecotourism / David B. Weaver (ed.). New York : CABI, 2001. 664 p.
48. Tourism. Critical concepts in the social science / S. Williams (ed.). Vol. IV. New Directions and Alternative Tourism. London, New York : Routledge : Taylor & Francis Group, 2004. 364 p.

49. Valentine P.S. Ecotourism and nature conservation: a definition with some recent developments in Micronesia. *Ecotourism: Incorporating the Global Classroom* / Weiler B. (ed.). Canberra : Bureau of tourism Research, 1992. P. 4–9.

50. Western D. Defining Ecotourism. *The Ecotourism Society*. Volume 1. North Bennington, 1993. P. 116–132.

51. Навчальний сайт з географії, всесвітньої історії та історії України. URL : <https://геомап.com.ua/uk-gr/497.html#&gid=maps&pid=1> (дата звернення: 18.03.2023).

52. Офіційний сайт Карпатського біосферного заповідника URL : <https://kbz.in.ua/> (дата звернення: 20.04.2023).

53. Офіційний сайт національного природного парку «Зачарований край» URL : <https://nppzk.info/golovna.html> (дата звернення: 22.04.2023).

54. Офіційний сайт національного природного парку «Синевир» URL : <https://synevur-park.in.ua/> (дата звернення: 21.04.2023).

55. Офіційний сайт Ужанського національного природного парку URL : <https://uzhanskyi-park.in.ua/> (дата звернення: 21.04.2023).

56. Сидоренко В. Бал китів. *Міжнародний туризм* : офіційний сайт. URL : <https://intour.com.ua/statti/svit/bal-kitiv> (дата звернення: 12.04.2023).

57. Туризм і рекреація. *Закарпатська обласна рада*: Офіційний веб-сайт. URL : <https://zakarpat-rada.gov.ua/zakarpatyya/infrastruktura/turyzm-i-rekreatsiya/> (дата звернення: 09.05.2023).

58. Хартія зі сталого туризму 1995. URL : <https://www.univeur.org/cuebc/downloads/PDF%20carte/03.%20Charter%20for%20sustainable%20tourism.PDF> (дата звернення: 09.03.2023).

59. Agenda 21 for the Travel and Tourism Industry / WTO. 1997. 78 p. URL : <https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284403714> (дата звернення: 11.03.2023).

60. International Union for Conservation of Nature. URL : www.iucn.org/about/work/programmes/business/bbp_work/by_sector/tourism/ecotourism/about_ecotourism (дата звернення: 11.03.2023).

61. Naturfreunde. URL : <http://www.nfi.at> (дата звернення: 10.03.2023).
62. The German Ecotourism Market : спеціальна доповідь ВТО. Мадрид, 2001. URL : <http://www.e-unwto.org/doi/abs/> (дата звернення: 10.03.2023).
63. The International Ecotourism Society : офіційний сайт. URL : <http://www.ecotourism.org> (дата звернення: 04.03.2023).
64. Uzhgorod.net.ua : інформаційно-аналітичний інтернет-портал. URL : <https://uzhgorod.net.ua/news/114259> (дата звернення: 08.04.2023).